

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Pracoviště Orální historie – soudobé dějiny

Bc. Erika Šafránková Šídová

Smuteční obřad v druhé polovině 20. století

Diplomová práce

Vedoucí práce: **Prof. PaedDr. Mgr. Miroslav Vaněk, Ph.D.**

Praha 2012

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato práce byla zpřístupněna v příslušné knihovně UK a prostřednictvím elektronické databáze vysokoškolských kvalifikačních prací v repozitáři Univerzity Karlovy a používána ke studijním účelům v souladu s autorským právem.

V Brně dne 30.srpna 2012

Bc. Erika Šafránková Šídová

Poděkování

Na tomto místě přísluší poděkovat prof. PaedDr. Mgr. Miroslavu Vaňkovi, Ph.D. za konzultace v průběhu tvorby této práce a cenné podněty. Zároveň velmi děkuji své rodině a přátelům za neutuchající podporu během celého studia.

Abstrakt

Smrt jako neustále přítomný fakt v životě člověka významně ovlivňuje jeho život. Nutnost smíření se s vlastní smrtelností a ztrátou blízkých vytváří v každé společnosti do jisté míry ustálenou podobu pohřebního ritu. Tradiční smuteční obřad založený na kombinaci lidové tradice a křesťanském rituálu procházel v průběhu 20. století přerodem daným změnou politických a společenských poměrů. Zřejmě největším hybatelem byla vláda komunistické strany v zemi trvající 40 let, která i pohřební rituály používala jako propagandu režimu. Snaha ovládnout veškerý společenský život a eliminovat jiné vlivy spočívala mimo jiné také v otevřeném boji s církví, a tedy s tradičním křesťanským funerálním ritem. Komunismus namísto něj proklamoval kremaci jako možnost antiklerikálního pohřbení. Svým působením tak nastolil mnohé nové pohřební rituály. Motivací tohoto textu je pomocí literárních a orálních pramenů identifikovat vnímání smrti a jeho změny na území České republiky v průběhu druhé poloviny 20. století. Cílem je hledat odpověď na otázku, zda přinesl komunistický režim změnu v pohřebním ritu a pokusit se jí pomocí získaných orálních pramenů identifikovat

Klíčová slova

smrt, pohřeb, obřad, rituál, lidová tradice, paměť, komunismus

Abstract

Death is an ever-present fact in human life and it affects its life course. Stable form of funeral ritual is developed from the need for reconciliation with one's own mortality and loss of loved ones. Traditional funeral ceremony based on combination of lore and Christian ritual had changed due to changes in political and social life during the 20th century. Probably the biggest effect had the administration of communist party which lasted for 40 years and which used funeral ceremony as propaganda of its regime. The struggle with traditional Christian funeral was connected with an open fight with church as such and was caused by communist effort to dominate social life. Instead of traditional Christian funeral communism proclaimed cremation as an anticlerical burial option. Effects of communism then developed new funeral rituals. This text is motivated by the effort to identify perception of death and its changes in Czech republic in the second half of the 20th century, using literary and oral sources. It searches for an answer to the question of whether communist regime changed funeral ritual and tries to identify it in taped oral sources.

Key words

death, funeral, ceremony, ritual, lore, memory, communism

OBSAH

Abstrakt	4
Abstract	5
Obsah.....	6
Úvod.....	7
1. Přístup k smrti v různých kulturách.....	10
2. Přístup k smrti a pohřbívání na území českých zemí.....	15
3. Způsoby pohřbívání.....	29
4. Lidové tradice.....	32
5. Definice smrti a její legislativní zakotvení.....	39
6. Rituály.....	42
7. Fenomén paměti.....	44
8. Metodologické postupy.....	47
9. Průběh pohřebního obřadu v 2. polovině 20. století očima narátorů.....	50
10. Současný přístup k smrti pohledem narátorů aneb co dnes představuje kněz a co krematorium.....	67
11. Případová studie – pohřeb Václava Havla, návrat k tradici nebo společenské kliše?...	78
Závěr.....	82
Bibliografie.....	84

Úvod

Přítomnost smrti v lidském životě je každodenní, nezpochybnitelná. Jistotou každého jednotlivce je, že stejně tak, jak jednoho dne přišel na svět, z něj také odejde, zemře. Narození je začátkem umírání. S faktem vlastní smrtelnosti se musí potýkat každý jedinec, stejně jako společnost, jejímž je členem jako celek. Téma smrti je citlivé, neboť se dotýká bez výjimky každého člověka, ať už na jeho individuální či společenské rovině¹. Život člověku připomíná jeho vlastní smrtelnost, a životní okolnosti člověku nedávají zapomenout konečnost života jeho blízkých. Smrt v životě člověka obvykle způsobuje velmi různorodé emocionální reakce². Stejně tak existuje mnoho způsobů a variant, jak lze k smrti přistupovat – ať už se zaměříme na jednotlivé společnosti, náboženství, státy či historická období, setkáme se vždy s jedinečným vnímáním smrti a přístupem k pohřbívání zemřelých. Přístup k smrti a pohřbívání ovšem není ani v jednotlivých společnostech, ba například ani jednotlivých rodinách, universální. Bude vždy závislý na dané společnosti, jejím náboženství, morálních hodnotách, technické vyspělosti a dalších proměnných. Způsob života dané společnosti přímo ovlivňuje i způsob smrti – tedy status samotného umírání, jeho průběh a v neposlední řadě i následný smuteční obřad³. Vstupujete-li do nového prostředí, zeptejte se, jak se chovají k umírajícím, jaký uznávají pohřební ritus a jak uctívají památku zemřelých. Nejistíte pouhá fakta o pohřebních zvyklostech jiné kultury, dozvíte se především mnohé o její samotné podstatě. Otázka, kterou si v této práci kladu by měla přiblížit rozdíl současné kultury smrti a kultury smrti, jak ji známe od druhé poloviny 20. století. Mým cílem není hodnotit současný stav pohřebního rituálu a smutečních obřadů, nýbrž jej pomocí informací o minulých a současných pohřebních ritech získaných z literárních a orálních pramenů analyzovat a komparovat. Právě rozhovory s pamětníky různého věku, vyznání a z různých oblastí republiky, byly zvoleny jako klíčový pramen pro tuto práci. Spolu s teoretickou platformou budou sloužit k identifikaci změn průběhu pohřebního ritu a přístupu k smrti od druhé poloviny 20. století doposud.

---

¹ DAVIES, D.J., *Stručné dějiny smrti*, s. 21 (dále citováno jako *Stručné dějiny smrti*).

² ULRICHOVÁ, M., *Různé tváře smrti: vybrané kapitoly z thanatologie*, s. 55, HAŠKOVCOVÁ, H., *Thanatologie: nauka o umírání a smrti*, s. 95 (dále citováno jako *Thanatologie*).

³ *Stručné dějiny smrti*, s. 55.

Pohřební zvyklosti jsou staré tak, jak lidstvo samo. Proměna jejich podoby je vždy spojena s proměnami ve společnosti samotné, známe proto mnoho různých způsobů zacházení s mrtvými a jejich uctívání. Fenomémem pohřebních ritů se proto zabývají mnohé vědecké disciplíny jako archeologie, medicína, psychologie, antropologie, sociologie, historie a jiné. Přístup těchto disciplín byl proto zahrnut do teoretického konceptu této práce. V kontextu pohřebních ritů se není možné vyhnout pojmu kultura. Kultura tvoří rámec celé společnosti, vytyčuje její hranice a výrazně tak ovlivňuje společenský život. V úvodu práce proto nabízím krátké shrnutí přístupu k smrti v různých starověkých kulturách, které je potřebné k vytyčení hranice mezi tzv. západní a východní kulturou smrti. Aby bylo možné analyzovat a komparovat získané orální prameny, je nutné definovat teoretický rámec práce a popsat historický vývoj pohřebního ritu a vnímání smrti vůbec na našem území. Tento teoretický základ tvoří významnou část celé práce. Pozornost věnuji vývoji pohřebního ritu jako takovému, od archeologických pramenů, přes rozvoj křesťanství a jeho vliv na změnu pohřebního ritu až po snahy o legalizaci kremací z počátku 20. století. Změnu pohřebních zvyklostí na našem území je třeba pojímat co nejkompaktněji, aby byly zachyceny zřetelné změny v pojetí smrti a jejich impulsy. Proto je nutné definovat také historický rámec období 20. století. Politický a společenský vývoj na území republiky je významnou proměnnou ovlivňující způsob pohřbívání. Zásadní úlohu nehraje pouze fakt několika válečných konfliktů a politických režimů z nich vyplývajících, nýbrž to, co reprezentují – významná změna politických a společenských poměrů v naší zemi. Je nutné si uvědomit, že během osmdesáti let (1914-1993) došlo na území našeho státu k pěti významným politickým změnám. Do 20. století vstoupila současná Česká republika jako součást Rakouska-Uherska, v roce 1914 začala První světová válka. Obrovský ozbrojený konflikt přinesl pro zemi vážné důsledky, a to sice rozpad monarchie a vznik republiky samostatného Československa. První válka a demokratizace země přinesly mnohé společenské změny, změnu v přístupu k církvi a otřes způsobený masovým umíráním, jenž ovlivnil přístup k smrti a pohřbívání. Expandující průmysl, uvolňování společenských poměrů byly přerušeny událostmi z konce 30. let, jež odstartovala Mnichovská dohoda, vyhlášení Druhé světové války a Protektorátu Čechy a Morava ovládaném nacistickým Německem. Po dvacetiletém období svobodné republiky se znovu změnilo státní zřízení a země se ocitla pod diktátem ideologie. Osvobození země a konec války v roce 1945 přineslo naději na obnovu samostatného a svobodného Československa. Silná platforma komunistické strany podporovaná Sovětským svazem a rozdělení Evropy do sfér mocenských vlivů vedlo k přelítí

mocenských sil ve prospěch komunismu. Na počátku roku 1948 měla komunistická strana v držení většinu mocenského aparátu země a mohla tak zahájit éru čtyřicetileté vlády ideologie v zemi. V čele státu stál výhradně komunistický aparát, strana měla svou výsadní roli, veškerý hospodářský, politický i společenský život byl podřízen zásadám komunismu a byl kontrolován Sovětským svazem. Komunismus se stal „státním náboženstvím“, zatímco skutečná náboženství se stala nepřáteli státu, stejně tak jako mnohé skupiny obyvatel. K zhroucení socialistického státu došlo na přelomu podzimu a zimy 1989, kdy bylo obnoveno samostatné a svobodné Československo. I po rozpadu na dva samostatné státy v roce 1993 je Česká republika svobodnou zemí, jež v mnohém artikuluje návaznost na První republiku.

S uvedenými politickými změnami přicházely ruku v ruce také rozsáhlé změny společenského života, mnohdy vynucené ideologií a také celoevropským společenským vývojem. Jedná se o milníky významně ovlivňující podobu kultury naší země, tedy i přístup k smrti a pohřbívání. Tradiční pohřební rituály konané v naší zemi shrnuji v další části práce, stejně jako pojem rituál jako takový a jeho důležitost pro soudržnost společnosti. Tradiční lidové pohřební zvyklosti tvoří nedílnou součást kultury, jejich podoba je v práci rovněž shrnuta. Pracuji také s otázkou smrti v medicíně, zabývám se jejím legislativním zakotvením. Paměť, jako fenomén pro práci orálního historika nesmírně důležitý, definuji se zaměřením na jeho kolektivní aspekt. V analýze orálních pramenů je nezbytné uvědomení kolektivního zakotvení paměti, tedy její společenskou složku, bez které existuje ve své okleštěné podobě. Právě zakotvení paměti v určité sociální skupině považuji za zajímavou proměnnou v otázce respondentova vnímání zásahu ideologie do pohřebních zvyklostí. Neméně důležité je pak historické vědomí jako platforma nazírání naší problematiky.

Samotný praktický výzkum metodou orální historie pak nahlíží na teoretickou základnu optikou získaných orálních pramenů. Zjištění umožňují nejen kýženou komparaci teorie, vzpomínek a současného stavu. Výsledky ovšem také zakládají nová témata, která by si zasloužila vlastní výzkum. Již sám přístup narátorů i mého bezprostředního okolí k smrti, mě přiměl k zamyšlení o současném postavení smrti ve společnosti. Velmi ambivalentní reakce na tuto práci svým způsobem toto téma postulují jako neobvyklé až kontroverzní. Na otázku proč tomu tak je, když smrt je zkrátka nedílnou součástí našeho života, tato práce nemá ambice odpovědět. Snahou je rekapitulace místních pohřebních tradic, poukázání na vliv ideologie a změny způsobů vnímání smrti.

1. Přístup k smrti v různých kulturách

Abychom mohli hovořit o smrti, respektive o způsobech pohřebních rituů, je nezbytné definovat pojem kultura. Kultura je jakýmsi všeobjímajícím rámcem veškerého lidského života, avšak, či snad právě proto, je její jednoznačná definice komplikovaná, na kulturu je možné nazírat z mnoha perspektiv. Pokusím se tedy definovat pojem kultura jako takový se zaměřením na perspektivu podstatnou pro cíl této práce.

Pojem kultura pochází z latinského slova *colo, colere* – pěstovat, vzdělávat⁴. Kulturu lze v první řadě chápat jako veškeré projevy společenského života, od běžných zvyklostí, přes náboženské ceremonie po umělecké práce. Kultura je v tomto pojetí nezbytná pro vytváření a uchovávání společenského řádu. Dále můžeme jako kulturu označit společenské volnočasové aktivity – zde hovoříme o tzv. vysoké a nízké kultuře. Vysokou kulturou rozumíme činnosti, jejichž předmětem je estetický zájem (umění), zatímco nízká, neboli lidová kultura označuje běžné společenské aktivity provozované za účelem pobavení či uvolnění (sport, zábava). Rozdíl vysoké a nízké kultury je významný v jejich politickém kontextu. Je běžné, že političtí představitelé podporují vysokou kulturu, zatímco kultura lidová zůstává opomíjena. Postoj k podpoře vysoké kultury je jednoznačně preferován kulturním konzervatismem, který tvrdí, že vysoká kultura spoluvytváří názory vyšší vrstvy, čímž vytváří zvyklosti společnosti jako takové. V opozici k tomuto názoru pak stojí marxistický přístup, který nahlíží na kulturu jako na produkt společnosti s významem legitimize⁵. Akt podpory vysoké kultury může mít výrazný vliv na průběh a změnu pohřebního ritu. Vládní podpora vysoké kultury znamená její vzestup na úkor kultury lidové. Je-li lidová kultura utlačována či opomíjena jako celek, pak jsou minimalizovány i tradiční lidové zvyklosti, mezi které patří pohřební rity.

Analýza kultury Daniela Bella⁶, jenž se zabýval kapitalistickou společností, její kulturou a postavením individuality v ní, je pro kontext práce zajímavá, neboť nabízí nový pohled na pohřbívání. Podle Bella je „*kultura trvalým procesem udržování vlastní identity skrze koherenci poskytovanou určitým konzistentním estetickým měřítkem, určitou mravní*

---

⁴ *Latinsko-český slovník*, s. 104.

⁵ SCRUTON, R., *Slovník politického myšlení*, s. 62-65.

⁶ BELL, D., *Kulturní rozpory kapitalismu*.

*konceptí Já a životním stylem, jenž tyto postoje vyjadřuje.*⁷ Bell nahlíží na kulturu jako na odraz socioekonomických struktur, *homo faber*, za druhé jako na motor změny, *homo pictor*. V dějinách podle něj většina kultur vykazovala vnitřní koherenci, spojení rozumu a vůle. V naší době ovšem došlo k rozpadu této jednoty na sociální strukturu řízenou principem efektivity a racionálním principem výroby a na kulturu, jež je iracionální, neuspořádaná, jejím nejvyšším kritériem je individuum a účinek na něj. Kultura neguje kapitalistický systém, jenž umožnil její existenci. Stává se tak zbožím, masovou kulturou. Budeme-li pohřební obřady postulovat jako nedílnou součást kultury, znamená to, že dle tohoto přístupu se v dnešní době stávají pohřby zbožím.

Tradičním pramenem⁸ popisujícím smrt, truchlení a v neposlední řadě také touhu po nesmrtelnosti je Epos o Gilgamešovi, jež vznikl na území Mezopotámie více než 2.000 let před naším letopočtem. Hrdinou příběhu je urucký král Gilgameš, z jedné třetiny člověk, ze dvou třetin bůh. Protože je Gilgameš krutý vládce a jeho poddaní si stěžují bohům, je stvořen divoch Enkidu, jehož úkolem je zakročit. Ze vzájemného souboje odchází Enkidu jako poražený, dvojice se ovšem stane přáteli na život a na smrt. Po mnoha společných dobrodružstvích sesílá rozezlená bohyně na Enkidua smrt a Gilgameš propadá hlubokému žalu. Snaží se udržet Enkidua při životě vypočítáváním osob, které pro něj budou plakat⁹. I přes to ovšem Enkidu umírá a Gilgameš ho oplakává 6 nocí a 7 dní, během kterých nepřijímá žádnou potravu. Jeho žal ho vede k myšlence, že veškeré skutky jsou marné, a tak se rozhodne opustit Uruk a zahájit hon na nesmrtelnost. Tou chce Gilgameš předejít údělu Enkidua: „*Až já zemru, nebudu snad jako Enkidu? Hoře se vplížilo do mého nitra.*“¹⁰ Po mnoha iniciačních zkouškách Gilgameš svůj úkol nezvládá. Jeho cesta ho ovšem dovádí k poznání, že pro pokojný život je nutné smíření se smrtí. Epos končí Gilgamešovým obdivem hradeb, které nechal postavit kolem města Uruk, poukazuje tak na pozoruhodnost lidské síly. Kromě toho, že Epos o Gilgamešovi do dnešních dnů přináší svědectví o starověké kultuře, dokazuje, že smrt vyvolává v lidech již po tisíciletí obdobné pocity, bez ohledu na to, v jaké době právě žijí. Otevírá otázku víry, posmrtného života

---

⁷ BELL, D., *Kulturní rozpory kapitalismu*, s. 59.

⁸ Stručné dějiny smrti, s. 8-10, ELIADE, M., *Dějiny náboženského myšlení I. Od doby kamenné po eleusinská mystéria*, s. 90.

⁹ *Epos o Gilgamešovi*, s. 61-62.

¹⁰ *Epos o Gilgamešovi*, s. 65.

a truchlení. Dle Daviese¹¹ je realismus tohoto díla v podstatě „*schválení některých forem dnešního světského způsobu života*“.

Významným pramenem, jenž přináší nový náhled na smrt, je Bible. Pojetí smrti se ovšem v jejích dvou částech liší. Ve Starém zákoně je smrt zobrazena jako nepřírozená, jako Boží soud. Bůh ji původně neplánoval, smrt je odplatou za hřích. Prvotní hřích, utrnutí ovoce ze stromu poznání dobrého a zlého, byl hříchem neuposlechnutí Božího přikázání a byl vykoupen lidskou smrtelností. Gilgameš prožíval smrt svého blízkého přítele v hlubokém žalu, který předcházela smíření s vlastní smrtelností. Adam a Eva vykoupili svou smrtelnost bolestí fyzickou - Adam pracuje v potu tváře, Eva rodí v bolesti. Adam i jeho synové umírají jakoby mimochodem¹². Téma truchlení po zemřelých a smutek se v knize Genesis neobjevuje, stejně tak jako víra v posmrtný život. V Novém zákoně nabývá smrt zcela odlišného významu, jež mu dává Ježíš Kristus a způsob jeho smrti. Utrpení, které zažívá je interpretováno jako vykoupění hříchů všech lidí. Křesťanské učení nabývá přesvědčení, že Kristovo zmrtvýchvstání je předzvěstí posmrtného stanutí každého křesťana před Božím soudem a nekonečným životem v nebeském království. Kristovo vzkříšení fakticky poráží smrt, a dává tak naději všem věřícím, že v okamžiku své smrti zažijí vlastní vzkříšení. Lidský úděl je v křesťanském úhlu pohledu chápán jako cesta do nebeské obce. Smrt je tak pro křesťany rituálním tématem, zobrazovaným a přítomným v ikonografii, bohoslužbách i pohřebních rituálech¹³. Protikladem nebeského království je peklo, neboli věčné utrpení, do kterého jsou uvrženi bezvěrci, nebo ti, kteří páchali ve svém životě vědomě zlo. Z uvržení do věčného utrpení není návratu.

Fascinace smrtí a důraz na funerální rity starých Egyptanů naši současnou kulturu neovlivnila, jde však zřejmě o společnost, ve které byla smrt středem veškerého dění¹⁴. Blíží jsou nám pohřební zvyky starověkého Řecka¹⁵, kde bylo důstojné pohřbívání

---

¹¹ Stručné dějiny smrti, s. 10.

¹² Stručné dějiny smrti, s. 11, ELIADE, M., *Dějiny náboženského myšlení I. Od doby kamenné po eleusinská mystéria.*, s. 180-181, MIKULÁŠEK, J., *Dějiny pohřbívání a kremační hnutí*, s. 26-29 (dále citováno jako *Dějiny pohřbívání a kremační hnutí*).

¹³ Stručné dějiny smrti, s. 12-13.

¹⁴ Srov. ASSMANN, J., *Smrt jako fenomén kulturní teorie: obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*, s. 11-40, ELIADE, M., *Dějiny náboženského myšlení I. Od doby kamenné po eleusinská mystéria.*, s. 100-110.

¹⁵ SVOBODA, L., *Encyklopedie antiky*, s. 481, DAVIES, D.J.; LEWIS, H., *Encyclopedia of Cremation*, s. 6-7 (dále citováno jako *Encyclopedia of Cremation*).

považováno za svatou povinnost. Přednost byla dávana spalování zemřelých, především hrdinů. Pohřbívání do země bylo typické pro chudší vrstvy společnosti. Známe je také uctívání mrtvých, především obětinami v podobě jídla a pití, které se nosilo na hroby. Římská funerální tradice¹⁶ navazuje na tradici řeckou. Úcta k mrtvým zde byla převedena až do podoby zbožňování, především vážených osob. Z římské doby jsou známá kolumbária¹⁷, kam byly ukládány nádoby s popelem.

Pro úplnost je nutné zmínit se také o východních náboženstvích, která pojmají smrt jako jednu z fází cyklu lidské existence, jež smrtí nekončí. Ba naopak, smrt má v těchto náboženstvích významnou roli, a to jako moment, kdy dochází ke stěhování duše, k reinkarnaci. Po několika takových inkarnacích, při nichž je nutné dodržovat přísná pravidla chování, může dojít také k osvobození duše. V těchto náboženských tradicích je běžný pohřeb žehem. Abychom byli schopni komparace interpretace smrti ve dvou odlišných náboženských tradicích, je nejprve třeba tyto dvě tradice jasněji definovat. Hovoříme-li o západní náboženské tradici, máme na mysli především judaismus, křesťanství a islám. Tato náboženství mají společnou víru pouze v jednu entitu, v jednoho boha, jsou monoteistická. Obecně lze také říci, že předpokládají pouze jednu úroveň lidského života, která končí smrtí, následným božím soudem a nebeským královstvím. Východními náboženskými tradicemi budeme označovat buddhismus, hinduismus a sikhismus. Tyto předpokládají několik lidských inkarnací, které mohou případně končit osvobozením duše. Aby byla duše osvobozena, je nutné dodržovat přísná pravidla chování. Dle Daviese¹⁸ je samotné chápání smrti vždy odrazem toho, jak daná společnost pojmá život jako takový. Počátek toho vždy spočívá v pocitu nespokojenosti – věci objektivně nejsou tak, jak by měly být. Zatímco pro západní náboženské tradice je charakteristická touha chyby napravit, překonat sám sebe, východní religiozita naopak spatřuje chyby v individualitě samotné, v lidském vědomí. Veškeré lidské jednání pak směřuje ke spáse, jež má v západních učeních podobu Božího zjevení¹⁹ a odpuštění hříchů. V náboženských učeních východu spása znamená pochopení, či dokonce osvícení. Podle obou

---

¹⁶ SVOBODA, L., *Encyklopedie antiky*, s. 481, CHUCHEL, J., *Kremační hnutí, důležitá součást ideologického působení: studijní materiál k semináři o pohřebnictví 20.-21.9.1979 v Jihlavě*, s. 7-8 (dále citováno jako Kremační hnutí).

¹⁷ *Encyclopedia of Cremation*, s. 128-129.

¹⁸ *Stručné dějiny smrti*, s. 14-16.

¹⁹ GRÜN, A., *Smrt v životě člověka*, s. 25-30.

náboženských tradic má člověk možnost sám sebe překonat, obnovit se. A „právě v této obnově spočívá cesta na onen svět.“²⁰, Davies tvrdí, že víra, respektive náboženství určují člověku jeho cestu životem, cestu ke konečné spáse. Víra, resp. příslušnost k náboženství, je pro pojetí smrti klíčová. Ona konečná spása do značné míry určuje způsob života jedince, to platí obousměrně. Ať už v západní, či východní náboženské tradici jsou pozemské činy člověka určující pro jeho další vývoj, působení, lidské skutky na tomto světě určují, jak s jedincem bude naloženo po jeho fyzické smrti. Fakt, zda je v životě jedince, společnosti přítomná náboženská víra má nejen významný vliv na přístup onoho jedince, společnosti ke smrti jako takové, ale odráží se také v následných smutečních obřadech. Obecně lze říci, že každá společnost má svůj specifický přístup ke smutečnímu obřadu, který vždy významně reflektuje míru víry v daném společenství. Vzhledem k tomu, že v České republice je tradice západního monoteistického náboženství, bude kontext práce vycházet právě z teoretického zázemí těchto zvyklostí.

---

²⁰ Stručné dějiny smrti, s. 15.

2. Přístup k smrti a pohřbívání na území českých zemí

Mezi jedno z nejstarších dochovaných nálezů ostatků na území České republiky patří pohřebiště ze starší doby římské, 1. - 2. st. n.l.. Jde o žárová pohřebiště obsahující nádoby se spálenými kostmi, jejichž součástí bývá také výstroj – dýky, meče apod. zkroucené tak, aby se vešly do popelnice spolu s ostatky. Z této doby jsou známy také hroby jámové, kde jsou spálené kosti uloženy v rozložitelném materiálu a hroby kostrové, kde jsou uloženy nespálené kosterní ostatky nznak s rukama podél těla. Hroby žárové převládaly i v mladší době římské, 3. a 4. st. n.l.. Výraznou změnu pohřebního ritu přineslo stěhování národů, r. 375, tedy změna etnického rozložení obyvatel Euroasie. Pohřebním obřadům dominovaly hunské zvyklosti, kosterní pohřby. Nálezy na území Čech jsou známy díky vinařské skupině pohřebišť datované do 5. st. n. l. Již v tuto dobu byly známy pohřby v dřevěných rakvích, orientované na sever-jih, či výjimečně západ-východ. Hroby byly hloubeny v řadách vedle sebe, byly v nich nalezeny i další předměty jako zbraně či šperky. I přes dominanci kosterního pohřebního ritu se v menší míře udržel žárový pohřeb, a to především na území Moravy.

Příchod Slovanů na naše území je datován do 6. století n. l. Pohřební rituál²¹ byl ovlivněn vírou v přírodní božstvo a jiné přírodní síly, a také v nesmrtelnost duše, jež odchází do jiného světa. Známe tři hlavní způsoby pohřbívání, pohřebiště s plochými popelnicemi, plochá pohřebiště s jámovými hroby a mohylová pohřebiště. Žárové hroby jako takové lze dělit na „*ploché žárové hroby ve vrstvě, vrstvodé s hromádkami, jamkové bezpopelnicové i popelnicové.*“²² Rozsah slovanských žárových pohřebišť na našem území není příliš velký, můžeme však rozlišit značné druhy hrobů, od ostatků v nádobách, přes jámy, kam byl popel vsypán bez nádoby, po nálezy dřevěného obložení jam. V hrobech byly nalezeny také šperky a zbraně. Na našem území je i několik mohyl, které jsou mladší, než hroby jámové. V 7. a 8. století přetrvává dominance slovanského pohřebního ritu, avšak s tím rozdílem, že začíná převládat ukládání do mohyl, jedná se především o území jižních Čech a jižní Moravy. Doložené jsou opakované pohřby v jedné mohyle, tzv. navršování mohyl. Mohylový pohřební ritus byl zachován u východních Slovanů déle,

---

²¹ Srov. LUTOVSKÝ, M., *Hroby předků, sonda do života smrti dávných Slovanů*, BERANOVÁ, M., *Slované*, s. 239, 256-272.

²² UNGER, J., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie 9. Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.-16. století*, s. 29 (dále citováno jako Pohřební ritus a zacházení s těly v českých zemích).

než na západním území, a to i po rozšíření křesťanství. 10. století bylo obdobím birituálním, od 11. století můžeme sledovat postupnou dominanci kosterního pohřebního ritu. Na základě dostupných raně středověkých písemných pramenů lze částečně rekonstruovat samotný průběh slovanského pohřebního obřadu. Dle jihoslovanských pověstí se domníváme, že po skonání zemřelého u něj bděli blízcí příbuzní. Pravděpodobné je také konání bohatých pohřebních hostin, které zakončovaly proces pohřebního ritu. Podle zachovalých archeologických nálezů dále předpokládáme, že mrtvému byla přinášena oběť, a to zvířecí maso, chléb, víno.

Přechod ke křesťanskému pohřebnímu obřadu je charakteristický přechodem od žárového pohřbívání ke kosternímu pohřebnímu ritu. Tento přechod ovšem nebyl jednorázový, probíhal postupně, v jednotlivých aspektech dokonce několik desetiletí a století. Přechod byl pozvolný, od birituálních zvyklostí po ryze křesťanské zvyky. Dle Ungera²³ v případě birituálních zvyků „*inhumace znamenala, že mrtvý zůstával do jisté míry nablízku svému společenství, pomáhal zajistit kontinuitu a míru prosperity.*“ Toto bylo platné především u jedinců s významným postavením. Přechod ke křesťanství neznamenal pouze změnu pohřebního obřadu, především šlo o výraznou změnu společnosti jako takové. Společnost v rámci christianizace měnila své každodenní zvyklosti. V kontextu pohřbívání vycházel křesťanský pohřební ritus z víry v Poslední soud a přerod do jiné existence. Proto křesťané vyžadovali pohřbívání nespálených ostatků. Mrtvá těla byla pohřbívána s orientací na východ, odkud se očekával příchod Krista, ačkoliv orientace hrobů byla také přizpůsobována krajinným dispozicím. Na našem území jsou známy raně křesťanské hroby především na Moravě, kde byly odkryty ploché hroby, stejně jako mohylníky. Hroby byly upraveny dřevem, kameny, našly se také zbytky dřevěných rakví. Mohylové hroby si zachovaly obdobný charakter, jako byl popsán v případě Slovanů. V hrobech byly nalezeny oděvy zemřelého, milodary, poznáváme také doklady pohřebních zvyklostí jako je hostina. Dochází ke změně polohy pohřebišť, jsou přemisťována do samotných osad, do blízkosti kostelů. Vzniká touha být pohřben v blízkosti kostela, později v blízkosti světců. Pohřbení přímo v kostele bylo určeno pouze pro privilegované osoby²⁴.

---

²³ Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích, s. 36.

²⁴ Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích, s. 32-40.

Pro vývoj pohřebních obřadů měla důležitou roli institucionalizace křesťanství, především založení pražského biskupství v roce 973. To mělo významný vliv na pohřební ritus na území Čech, kde zaznamenáváme rozmach kostelních hřbitovů, především v 11. a 12. století. Boleslav I. i jeho syn Boleslav II., česká knížata, vydali nařízení týkající se způsobu pohřbívání. Zakázány byly pohřby v lesích, lukách, bezbožné hry. Nařízení reagovala na stále rozšířené pohanské zvyklosti pohřbívání, která přetrvávala především na venkově. Na Moravě ještě v této době dozníval mohylový způsob pohřbívání, rozšiřovaly se ale i kostelní hřbitovy. Předměty nalezené v hrobech můžeme rozdělit na dokladové, jako byly oděvy a šperky, a rituální, jako milodary. Novinkou bylo vkládání mincí, které mohly mít funkci viatika, tedy platidla pro cestu do světa mrtvých, mohly sloužit jako milodar či jako ochranná výbava. Zhruba od 13. století byl pohřební obřad téměř zcela řízen církví, jež vlastnila dostatek prostředků pro to, aby pohřby mohla kontrolovat. Hroby byly umístěny pouze v blízkosti kostelů, orientované podle jeho osy. Postupem času se staly anonymními, neměly podobu s náhrobky, jako známe dnes. Předpokládalo se, že všichni mrtví povstanou v den Posledního soudu, proto neexistoval zvyk upravovat a navštěvovat náhrobky. Od 14. století evidujeme předpisy pro hloubku hrobů. Známé jsou pohřby v rakvi, pouze na prkně, či přímo do země, a dle způsobu uložení ostatků můžeme určovat sociální statut jedince. Tělo bylo uloženo naznak, s rukama na prsou nebo na bříše. Zmizela tradice vkládání předmětů do hrobů. Běžné bylo narušení hrobů, které bylo řešeno vznikem kostnic, kam byly kosti z takových hrobů ukládány. Pro tento účel byly také kopány zvláštní jámy na okraji hřbitovů, nebo hromadné hroby²⁵.

Zhruba od 16. století²⁶ jsme schopni rekonstruovat průběh pohřebního obřadu včetně jeho kulturních aspektů. Pohřební obřad sestával z přenosu nebožtíka do kostela, mše a uložení do hrobu. Samotný obřad měl mnohé varianty závislé na sociálním a ekonomickém statutu zemřelého a jeho rodiny. Zvykem byla příprava na smrt. Osoby, u kterých se smrt z nějakého důvodu očekávala, uspořádaly svou pozůstalost a rozloučili se s blízkými. Samotná smrt byla ohlášena lékařem, či úřední osobou, zvykem bylo vyzvánění umíráčku na kostelní zvon. Po skonu byl nebožtík omyt, oblečen a vystaven, obvykle na márách, na nichž byl také přenesen do kostela. Přenosu se účastnil kněz, rodina

---

²⁵MOŽNÝ, I., *Moderní rodina (mýty a skutečnosti)*, s. 38-39 (dále citováno jako Moderní rodina).

²⁶KRÁLÍKOVÁ, M., *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných oborů“*. *Pohřební ritus 16.-18. století na území střední Evropy. (antropologicko-archeologická studie)* (dále citováno jako Pohřební ritus 16.-18. století na území střední Evropy).

a sousedé z osady. Církev podporovala osobní účast na pohřbu kohokoliv z vesnické pospolitosti. V 17. století existovala dokonce povinnost účasti na pohřbu svých blízkých a povinnost doprovodit náhodně potkaného kněze jdoucího do domu zemřelého. Samotná podoba průvodu i mše byla závislá na ekonomických možnostech pozůstalé rodiny. Po mši v kostele byla rakev přenesena na hřbitov, kde byl vysvěcen hrob, zpívaly se písně, pronášely se modlitby, kněz pronesl rozloučení s mrtvým, a rakev byla vpuštěna do hrobu. Kromě sociálního postavení nebožtíka byl obřad závislý na krajových zvyklostech. Archeologické nálezy potvrzují návaznost pohřebišť na pohřebišťe ze starší doby. Těla byla uložena v pozici na zádech, aby byla připravena čelit d'áblu. Průběh křesťanského pohřebního ritu byl s jistými nuancemi zachován do dnešní doby.

Zajímavá jsou jednotlivá nařízení týkající se pohřbů. Do 17. století bylo zvykem pohřbívat ještě v den úmrtí, později vznikla nařízení, podle kterých nebylo možné pohřbívat dříve, než za 48 hodin od úmrtí. Tereziánská nařízení dokonce nedovolovala pohřbívání dříve, než třetí den po smrti, aby se předešlo pohřbení živých. Byrokracie za vlády Josefa II. vydala několik dekretů upravujících průběh pohřbu. Jejich snahou bylo urychlení tlecího procesu, a tak bylo nařízeno po církevním obřadu v kostele tělo zašít do lněného pytle a pochovat jej do hrobu o daných rozměrech. Těla měla být do hrobu dopravena ve speciální rakvi k tomu určené, ta měla být bezplatně k dispozici na každé faře. Žádná z nich nesměla být do země zakopána, dokonce ani rakev dodaná z vlastních zdrojů pozůstalé rodiny. Dekrety také zakázaly výstavbu pomníků, povoleny byly pouze pomníčky po obvodu hřbitovní zdi, aby nedocházelo k úbytku prostoru na ploše hřbitova. Je pravděpodobné, že tato nařízení byla porušována, např. náhrobek již v této době sloužil jako ukazatel ekonomického statutu nebožtíka. Doložené je s určitostí, že tato nařízení vyvolala výrazně negativní ohlasy, některá z těchto nařízení byla proto již roku 1785 zrušena²⁷.

V neposlední řadě je nutné dodat, že smrt byla v období středověku a novověku pojmána jako běžná součást života. Především v období novověku se stala kultovní záležitostí. Již od 13. století bylo známé *ars moriendi*, umění smrti. Výroba malých rakviček či obrázků s kostrami a zetlenými těly měla jedince připravit na jejich vlastní konec. Znamé jsou také tance smrti, u nás ne příliš běžné. Vznikly po morové epidemii jako připomínka rovnosti všech jedinců před smrtí. Baroko oslavovalo smrt jako takovou

---

²⁷ Srov. Pohřební rítus 16.-18. století na území střední Evropy, BRESTOVANSKÝ, P., *Funerální architektura: od pravěku po současnost*, s. 20.

a vše, co s ní souviselo. Běžné v té době byly oltářní mumie, či alespoň jejich voskové napodobeniny. Baroko zavedlo teatrální prožívání smrti a pohřební obřad v tomtéž stylu. Tento přístup přetrvával převážně na venkově v podobě zvyků a tradic po dlouhou dobu. Zhruba v 18. století začala společnost ke smrti přistupovat s úctou, v tichosti a zbožnosti, v kontextu vzrůstající důležitosti individualismu. Smrt se začala projevat jako privátní záležitost. Od 19. století pozorujeme stále častější projevy individualizace a sekularizace společnosti, které výrazně ovlivňují průběh křesťanských pohřbů. Na území habsburské monarchie je na přelomu 18. a 19. století povoleno zakládat soukromá pohřebiště, správa hřbitovů přechází na jednotlivé magistráty, vliv církve slábne.

Bohatá symbolika ohně²⁸ v křesťanství má často podobu očišťující a zároveň zničující síly. To dokládá metafora z Nového zákona: „*V listě Židům (12,29) vystupuje Bůh jako „stravující oheň“*. *Sám Ježíš Kristus mohl právem říci o svém poslání: „Oheň jsem přišel vrhnout na zemi“ (Lk 12,49); toužil po uskutečnění Božího království na zemi, a proto si přál očišťující oheň.*“²⁹. Časté bývá zobrazení ohně při vstupu do pekla i v něm samotném, oheň je v pekle využíván jako prostředek pro týrání zatracených. Pro věřící křesťany je tak pohřeb žehem nereálný, představuje pro ně trest. Pohřeb žehem narušuje křesťanskou představu vzkříšení, byl pojmán jako ateistický a volnomyšlenkářský, kolumbária popírala katolický koncept pohřebiště³⁰. Církev důrazně odmítala návrat k žehu jako návrat k původnímu pohřebnímu ritu. Žárové pohřbívání bylo zakázáno Karlem Velikým již v roce 785³¹. O obnovu této prastaré tradice se nejprve pokusilo osvícenství, zhruba v 2. polovině 18. století. Argumentem těchto snah byl jednak návrat k původnímu rituálu, a také nezanedbatelná nutnost modernizovat hygienické návyky, zkvalitnit vodu, a to především na území měst. Mezi tato opatření byl zahrnut také přesun hřbitovů za hranice města a zákaz pohřbívání do kostelních krypt. Významný vliv na rozšíření myšlenky obnovy žehu měla francouzská revoluce, roku 1794 dokonce vypsala Institut de France cenu na vědecké řešení problému spalování lidských ostatků. Byl vypracován návrh zákona, jehož myšlenkou bylo, že způsob pohřbu bude volbou jedince, spalování tedy bude povoleno, nikoliv přikázáno. Zákon se ovšem nepodařilo prosadit, stejně jako návrh

---

²⁸ Encyclopédia of Cremation, s. 190-195.

²⁹ Dějiny pohřbívání a křesťanské hnutí, s. 175.

³⁰ LENDEROVÁ, M., S pietou popel shrnuce... aneb kremace v Čechách, s. 24-25.

³¹ Dějiny pohřbívání a křesťanské hnutí, s. 178.

racionálně koncipovaného hřbitova Martina Girauda³². Vliv na prosazování kremací měl také zvýšený zájem o cestování, oblíbeným se stal Dálný východ a jeho náboženské tradice. Významnou roli sehrála také lékařská obec, zlomem se pak stal kongres italských zednářů konaný r. 1869, který vedl k povolení kremace v Itálii r. 1874. Neodmyslitelným činitelem byl technický vývoj, r. 1873 byla Friedrichem Siemensem patentována spalovací pec³³, díky níž mohla započít výstavba krematorií³⁴.

Otázka pohřbu žehem se z pole víry přenesla do oblasti politického problému³⁵. Bylo zřejmé, že ve společnosti dochází k zásadním změnám, především v kontextu slábnoucí dominance římsko-katolické církve. Formovány byly zásadní teze Marxe, Webera, Nietzscheho. Společnost měnila svou strukturu. Vzkvétala města, kam proudili lidé z venkova, rostl průmysl. Šlo o období rozvoje významných technologií. Docházelo k výrazné sekularizaci a individualizaci společnosti. Otřásaly se dříve silné a pevné instituce kontrolované církví, jako manželství či školství. Spolu s těmito změnami docházelo k přirozenému odklonu od tradičních pohřebních rituálů a k příklonu k pohřbu žehem. Žeh a krematorium představovali osvobození od církevního řádu společnosti. Tím se dostáváme k problému politickému, neboť v rámci monarchie se prosazovaly nacionalistické tendence, politický boj začal být aktuálním. Pro některé z expandujících politických směrů jako byli socialisti, liberálové, byla kremace prostředkem politického boje. Nacionální nádech celého problému lze spatřit například v jednom z hlavních argumentů katolické církve, tedy v údajném „němectví“ celého konceptu kremace³⁶. Po prvním evropském krematoriu v Miláně, jež bylo postaveno již r. 1876, bylo druhé postaveno na území habsburské monarchie, v Gothě r. 1878. V 80. letech 19. st. zaznamenáváme rozsáhlý rozvoj kremačního hnutí napříč celou Evropou. Boj o zavedení kremace představoval boj o význam lidského života³⁷, kde nemalou úlohu hrála koncepce tzv. Volné myšlenky³⁸.

---

³² Dějiny pohřbívání a kremační hnutí, s. 180.

³³ Encyclopedia of Cremation, s. 132-133, 146-151, 376.

³⁴ Encyclopedia of Cremation, s. 143-146.

³⁵ Encyclopedia of Cremation, s. 338-342.

³⁶ LENDEROVÁ, M., S pietou popel shrnouce... aneb kremace v Čechách, s. 25.

³⁷ Stručné dějiny smrti, s. 68.

³⁸ Kremační hnutí, s. 16, 18-19.

První pohřeb³⁹ spálených ostatků na našem území se odehrál na pozadí politického boje o prostor dominance nad pohřebními obřady. Otevřel širokou diskuzi o legalizaci žehu a fakticky započal institucionální boj o jeho prosazení. Událost se odehrála 25.10.1890, nebožkou byla Augusta Braunerová, mecenáška a filantropka. Skonala o týden dříve v Paříži, její ostatky byly zpopelněny na hřbitově Père-Lachaise a převezeny jejími dcerami do Prahy. Je nutné připomenout, že v této době katolická církev zakazovala zpopelnění ostatků, byť by šlo o nebožtíkovo přání. Nadto, každý katolický kněz musel pohřeb zpopelněných ostatků odmítnout. Nebožce proto byly odepřeny veškeré církevní obřady, ačkoliv za svého života přispívala na stavbu katolických chrámů. Byla alespoň vykropena rodinná hrobka na Vyšehradě a páter pronesl modlitbu za věrné duše, co již v hrobce spočívají. Na přání nebožky na samotném obřadu promluvil Vojta Náprstek, sám aktivista za legalizaci pohřbu žehem. Náprstek citoval bibli – *Prach jsi a v prach se obrátíš*, což podle něj pohřeb žehem spíše podporuje, než zakazuje. Popel Augusty Braunerové byl pak za zraku několika málo přihlížejících uložen do rodinné hrobky.

Vojta Náprstek⁴⁰ usiloval o legalizaci pohřbu žehem, jeho cílem bylo odstranění veškerých zábran vůči žehu, ekonomických, technických, morálních. 25. dubna 1888 podal návrh na pojednání nutnosti spalování mrtvých, v říjnu 1892 probíhala druhá instance řízení. O dva roky později bylo řízení ukončeno neutrálním verdiktem, který doporučoval vznik soukromé společnosti, jež by problematiku řešila. Téhož roku Náprstek zemřel, na jeho přání byly jeho ostatky dovezeny do saské Gothy, kde byly spáleny. Náprstkovo zpopelnění je prvním zpopelněním českého občana, realizováno převozem ostatků do tehdy nejbližšího krematoria.

Na doporučení soudního verdiktu byla v prosinci roku 1899 založena Společnost pro spalování mrtvých. Jeden z hlavních iniciátorů byl MUDr. Jindřich Záhoř, který také předložil návrh zákona o spalování mrtvol s podpisy sedmadvaceti poslanců. Zákon nebyl projednán. Politické a institucionální kroky⁴¹ pro legalizaci žehu bylo nutné provádět ještě po dvě desetiletí od založení Společnosti. Společnost se zabývala přednáškami a publikační činností, čímž vytvořila teoretickou základnu pro vyjasnění otázky pohřbu žehem na

---

³⁹ LENDEROVÁ, M., S pietou popel shrnouce... aneb kremace v Čechách, s. 23-27, Kremáční hnutí, s. 15

⁴⁰ LENDEROVÁ, M., S pietou popel shrnouce... aneb kremace v Čechách, s. 23-24.

⁴¹ LENDEROVÁ, M., S pietou popel shrnouce... aneb kremace v Čechách, s. 24-27, NOZAR, K., *Pohřby do země a kremace*, s. 16-17, NEKVASIL, J., *Pražská krematoria a pohřeb žehem vůbec*, s. 5-63.

českém území. Roku 1901 žádala čtyři města, Praha, Štýrský Hradec, Ústí nad Labem a Liberec, o povolení stavby krematoria. O rok později vyzvala Společnost pro spalování mrtvých 190 měst, aby se domáhala vládního nařízení o pohřbu žehem. Téhož roku byla vyhlášena soutěž na výstavbu pražského krematoria. Roku 1905 žádá Společnost o výstavbu krematoria na Žižkově, ta je zamítnuta. Roku 1907 Společnost pro spalování mrtvých čítá 630 členů. Společnost ovšem čelí vnitřním rozporům ohledně své organizace. Radikální část Společnost považuje za málo angažovanou a vyžaduje více razance při prosazování svého cíle. Spory vznikají také kvůli členským příspěvkům, z kterých mají být hrazeny kremace. Tento stav ústí v založení Spolku Krematorium 16. 3. 1909, ve výboru mimo jiné např. Vítězslav Novák, J.V.Sládek. Ten je založen právě na členských příspěvcích, ze kterých jsou hrazeny kremace členů. Krematorium je ve svém postoji důraznější a hlasitě se zasazuje o prosazení pohřbu žehem. Fakt, že Krematorium prakticky převzalo realizaci kremace, znamenal silný příliv nových členů. Roku 1912 vyvstala znovu tíživá otázka budoucnosti nového pražského hřbitova, který bylo nutné vystavět. Počítalo se s výstavbou pohřebiště včetně krematoria o rozloze 462,767 m². Krematorium se postavilo za výstavbu prvního českého krematoria v Liberci roku 1916, realizované německým spolkem Die Flamme, kde byl ovšem provoz zakázán a první kremace zde proběhla až dva roky po výstavbě.

První světová válka do prosazování kremací celoevropsky zasáhla⁴² významně. Nepředvídatelná krutost a obrovská ztráta životů na čas paralyzovala celý svět. Otázka kremací se stala aktuálnější, než kdy dříve. Mrtvých bylo tolik, že jejich pohřbívání bylo složité a nákladné. Povolení kremací by pohřbívání zefektivnilo a zároveň by ušetřilo prostor, který byl v krátkém časovém horizontu na pohřebištích třeba. Mimo jiné také politické změny způsobily odklon⁴³ společnosti od katolické církve – v období okolo r. 1918 evidujeme zhruba jeden a půl milionu vystoupivších občanů⁴⁴. Teprve rok po skončení války se podařilo to, o co oba spolky po dvě desetiletí usilovaly, legalizace kremace. Nová politická situace znamenala tedy výrazné uvolnění společenských poměrů. Předseda spolku Krematorium, básník a dramatik Jaroslav Kvapil, v tomto roce podal návrh zákona o legalizaci žehu. Zákon byl schválen 1.4.1919 a vešel do známosti jako *Lex Kvapil*. Zákon o kremaci č. 180 Sb. byl svými dvěma paragrafy nejkratším zákonem

---

⁴² Encyclopedia of Cremation, s. 417-418.

⁴³ MAREK, P., *Církevní krize na počátku první Československé republiky (1918-1924)*, s. 22-211.

⁴⁴ Kremační hnutí, s. 18.

v legislativě První republiky: § 1 - *Pohřbívání ohněm jest povoleno*, § 2 - *Provedením zákona je pověřen ministr veřejného zdravotnictví ve srozumění s ministrem vnitra a spravedlnosti*⁴⁵. Nařízením vlády č. 517 z 18.9.1919 byl zákon rozpracován na 20 paragrafů. Definitivní legislativa této oblasti vznikla zákonem č. 464 Sb. ze 7.12.1921. Ihned po vzniku Československa zahájilo provoz jediné krematorium v republice, Liberec, a rovněž byla zahájena široká diskuze⁴⁶ o výstavbě dalších krematorií. Obzvláště horlivé diskuze se týkaly výstavby krematoria na území hlavního města. Spolek Krematorium složil 400.000 korun na přestavbu kaple na olšanském hřbitově v krematorium. Již během realizace stavby bylo zřejmé, že bude nutné řešit její nedostatky. Provoz byl zahájen 23.11.1921 a byl pozastaven s otevřením krematoria v Praze Strašnicích, r. 1932. K roku 1925 evidoval spolek Krematorium 25.000 členů. Kremace byly velmi nákladné, převážně z nutnosti dopravit tělo zemřelého do nejbližšího krematoria, což vyžadovalo pronájem celého vlakového vagónu. Byly proto praktikované téměř výhradně vyšší a střední vrstvou obyvatel, nicméně stávaly se populárnější. I přes výrazný odklon od církve ve 20. letech a legalizaci kremace měla církev stále výsadní postavení ve společnosti. K problematice kremací zastávala stále totožný postoj, který verifikovala r. 1926 v papežském dekretu, doplněním dekretu z r. 1918, jehož obsahem byl zákaz zpopelňování, i přes doslovné přání nebožtíkovo. Tímto postojem si církev usurpovala právo volby pohřebního obřadu.

Druhá světová válka přinesla znovuoobnovení⁴⁷ otázky pohřbívání masy lidí, a snahy o založení urnových hájů a kolumbárií. Únor 1948⁴⁸ přinesl výraznou změnu politické situace. Převrat nebyl spontánní neplánovanou událostí, používaný termín *převrat* je užíván, ačkoliv o skutečný převrat fakticky nešlo. Naopak, komunisté se na převzetí moci v republice připravovali již během války, úzce spolupracovali se sovětskými komunisty a řídili se jejich doporučeními a příklady z jiných zemí východního bloku, pozvolna přebírali do svých rukou státní aparát, armádu, policii. V únoru 1948 využili vládní krize vyvolanou dlouhotrvajícími neshodami ve vládě. Pro Československo znamenalo toto období počátek čtyřicetileté vlády komunistické strany, jež ovlivnila celospolečenský život v republice. Dle Kaplana⁴⁹ „*První dny zrodu komunistického režimu provázely dvě*

---

⁴⁵ FLODROVÁ, M., *Kremační hnutí a brněnské krematorium: 70 let krematoria Brno: 6.4.1930 – 2000*.

⁴⁶ NEKVASIL, J., *Pražská krematoria a pohřeb žehem vůbec*.

⁴⁷ Encyclopedia of Cremation, s. 418-420.

⁴⁸ KAPLAN, K., *Pět kapitol o únoru*.

⁴⁹ KAPLAN, K., *Dějiny komunistického Československa. Doba tání 1953-1956*, s. 16.

rozdílné vlny: vlna souhlasu, podpory až nadšení a nadějí, ale také vlna bezradnosti, vyčkávání většiny občanů, obav z masové perzekuce, represe a nezákonnosti.“ Komunistická strana se již před převzetím moci důkladně připravovala na novou situaci, masovou perzekucí vrcholící politickými procesy se strana snažila demonstrovat svou sílu a představit převrat jako akt zachraňující stát před spiknutím ostatních stran a podvrtných živlů⁵⁰. Po událostech z února 1948 započal komunistický režim institucionalizovat svůj mocenský monopol. Ten byl po celou dobu trvání režimu totožný, docházelo pouze ke změnám ve formách jeho uplatňování. Jádrem moci byl neprostopupný politický aparát, na jehož vrcholu stál president, faktickou moc měl ale v rukách předseda vlády, a později generální (první) tajemník KSČ. Pod nimi sestávala kádrová nomenklatura složená ze stranických tajemníků, předsedů a komisí. Podstatnou byla lojalita straně „*chápaná též jako ideová a politická věrnost její linii a vedení.*“⁵¹ Aparátem řídicím politický i společenský život byla Národní fronta, do níž byly začleněny všechny přeživší politické strany, a později také další veřejné, občanské instituce. Nebylo prakticky možné, aby jakákoliv organizace oficiálně fungovala, aniž by byla členem Národní fronty. Svoboda veřejného mínění a svoboda tisku byly postupně zničeny, prostor pro svobodné vyjádření v médiích byl zabrán proklamací režimu a zabarvováním informací tak, jak bylo pro stát vhodné. Po roce 1948 byl spolek Krematorium přejmenován na Spolek přátel žehu, od roku 1966 je organizace známá jako Společnost přátel žehu, fungovala v rámci Národní Fronty. Pohřebiště, do té doby spravována pouze církvemi, byla předána pod patronát Národních výborů. Církev pak představovala pro komunistickou moc nebezpečnou entitu. Jako nositelka významné duchovní i společenské síly se zahraničními styky se stala pro režim nebezpečnou. Režim zprvu přistupoval k církvi opatrně, se snahou získat její oficiální podporu. Bylo zřejmé, že komunita věřících je silná, a v případě nesouladu s oficiálním režimem bude znamenat jedno z největších nebezpečí pro režim. Církev, hovoříme především o dialogu s katolickou církví, nepřistoupila ke vzájemné dohodě a rozhodla se režim nepodpořit. Její stanovisko ukončilo komunistickou snahu o vzájemný dialog a vedlo k otevřenému boji. Režim se rozhodl k otevřené likvidaci církví a náboženského smýšlení. Ačkoliv se brzy státní moci podařilo natolik narušit administrativní struktury církve, nikdy nedošlo k ovládnutí jejích duchovních hodnot. Nedošlo ani ke vzniku plánované národní církve. Náboženství se stalo nepřitelem státní

---

⁵⁰ KABELE, J.; HÁJEK, M., *Jak vládli? Průvodce hierarchiemi reálného socialismu*, s. 41-47.

⁵¹ KAPLAN, K., *Dějiny komunistického Československa. Doba tání 1953-1956*, s. 21.

ideologie, v otázce společenského vlivu tvořilo jejího přímého konkurenta. Především na venkově, kde byl v poválečném období stále ještě pohřeb do země tradiční a hluboce zakořeněný začala státní moc brojit proti těmto obřadům. Započala mohutná proklamace žehu, výstavba krematorií a prognózy vývoje. Tak se i oblast pohřebnictví stala prostředkem proklamace komunistické moci. Komunistická strana nahlížela na pohřebnictví následovně: „budování moderního pohřebnictví je nezbytnou součástí socialistické humánní péče o pracujícího člověka po jeho skonu.“⁵² Pohřbívání do země bylo označováno za zneuctívající, poukazováno bylo na odpornou hnilobu a temné jámy. Zatímco krematoria se svými kolumbárii přinášela atmosféru klidu a míru, klasické hřbitovy s kostely pak jen stesk a rozrušení⁵³.

Politický vývoj v 60. letech započal změnou ústavy v červenci 1960 a završen byl počátkem tzv. normalizace. Ústava byla nazývána jako socialistická, neboť změnila název státu na Československou socialistickou republiku, a také provolávala definitivní vítězství socialismu⁵⁴. Oficiálně bylo ukončeno období lidové demokracie a budování socialismu. Ústava proklamovala jednotnou moc, upevňovala jedinečnou pozici komunistické strany a degradovala slovenské orgány⁵⁵. Církve⁵⁶ během 60. let usilovaly o zrušení církevních zákonů z října 1949, komunistická strana ovšem nepovolila. Naopak, charakter boje mezi církví a státní mocí nabyl nových rozměrů – z politického boje přešel k souboji ideologickému. Náboženství bylo vnímáno jako nemarxistická ideologie, jež nemá v socialistickém státě prostor, státní moc započala proklamovat ateismus. Očekávané výsledky propagace ateismu nepřinesla, věřící sice mnohdy změnili své oficiální stanoviska, např. do dotazníků uváděli namísto „věřící“ „bez náboženství“, avšak náboženské zásady praktikovali dále, tajně, či v jiných obcích. Pro příklad, roku 1946 deklarovalo víru v Boha 64% dotázaných, v roce 1963 34%. Ateistické tažení státu způsobilo zúžení dialogu mezi jednotlivými církvemi a jejich užší spoluprací. Vatikán reagoval na sovětskou ideologickou politiku změnou ve své mezinárodní politice. Období,

---

⁵² Kremační hnutí, s. 39.

⁵³ NOZAR, K., *Pohřby do země a kremace*, s. 10-13.

⁵⁴ ZDOBINSKÝ, S. et al., *Československá ústava: historie a současnost*, s. 43-58, KABELE, J.; HÁJEK, M., *Jak vládli? Průvodce hierarchiemi reálného socialismu*, s. 42.

⁵⁵ KAPLAN, K., *Dějiny komunistického Československa. Kořeny reformy 1956-1968. Společnost a moc*, s. 21.

⁵⁶ KAPLAN, K., *Dějiny komunistického Československa. Kořeny reformy 1956-1968. Společnost a moc*, s. 107-114.

kdy společnost stále hlasitěji artikulovala nutnost znovu otevřít otázku žehu, a kdy návrhy o jeho prosazení začaly nabývat radikálnějšího rázu, církve přečkala a k problematice se nevyjadřovala. Kremace se prosadily na přelomu 19. a 20. století i přes její odpor. Důležité prohlášení vydala církev až v roce 1963, jde o výnos Svatého officia, jenž byl zveřejněn o rok později. Výnos téměř přesně opakuje svůj dosavadní postoj k otázce žehu, tedy kněží musí dbát na praktikování pohřbů do země, kněžím je zakázáno doprovázet smuteční průvody do krematorií a vykonávat tam církevní obřady. Změnou v postoji byla pouze otázka trestů za spálení žehem, které přísluší pouze těm, kteří tím prokazatelně negují posvátné křesťanské dogma. Proti tomuto výnosu se vzedmula vlna kritiky. V druhé polovině 60. let⁵⁷ se země více otevírala západnímu světu, což bylo straníky vnímáno negativně. Oficiální ideologie se ocitla v krizi, významně přispěla hospodářská krize ze začátku 60. let a zveřejnění zločinů 50. let. Nespokojenost společnosti se stupňovala, byla podpořena reformním křídlem KSC, jehož moc nabývala na intenzitě. Následovalo přijetí Akčního programu, jehož hlavní pilíře tvořilo znovunabytí práv Slovensku, demokratizace společenského života, rehabilitace osob perzekuovaných v 50. letech, po 10 letech také dokument sliboval vznik jiných politických stran. Následující období několika měsíců bylo naplněno společenským optimismem a vírou ve zlepšení situace, výrazné reformy. Radikalizace poměrů, zrušení cenzury, vedlo ovšem Sovětský svaz a ostatní satelitní státy k myšlence nutné vojenské intervence. 21.8.1968 vnikla do země vojska zemí Varšavské smlouvy vyjma Rumunska. Představitelé země byli nuceni podepsat souhlas se vstupem sovětských vojsk, Brežněv se rozhodl ponechat Dubčeka ve funkci a povolit federalizaci země. Akční plán KSC byl oficiálně zapomenut, cenzura znovu zavedena, započala *normalizace poměrů*. Hlavní ikonou normalizace se stal Gustáv Husák, od dubna 1969 první tajemník strany, od roku 1975 také prezident republiky. Pojem normalizace představoval politické snahy o znovuzavedení zásad marxismu-leninismu. Podstatnou součástí byly také stranické prověrky a čistky. Stávající politický kurs byl potvrzen roku 1970 *Poučením z krizového vývoje*. Režim byl opatrnější, než na počátku 50. let, nicméně jeho chování ho v mnohém připomíná. Vykonstruované politické procesy byly již minulostí, nyní ovládl společnost strach ze společenských důsledků jejich přesvědčení. Možné bylo pouze to, co bylo oficiální, a oficiální bylo pouze to, co nebylo v rozporu se socialismem. Normalizace byla tak silná, že struktury, které byly v této době zavedeny, se

---

⁵⁷ KAPLAN, K., *Dějiny komunistického Československa. Kořeny reformy 1956-1968. Společnost a moc*, s. 25-40, 107-114, 674-749, JUDT, T., *Poválečná Evropa: historie po roce 1945*, s. 453-455.

udržely po dlouhá desetiletí. Snaha socialistického aparátu o zlepšení technického zázemí krematorií započatá v 60. letech, pak pokračovala i v následujícím období, stejně jako výstavba nových síní a propagace kremací, obzvláště tam, kde je jich realizováno málo, pro tyto účely vznikly také odborné publikace⁵⁸. Státní moc proklamovala: „*Žeh je výrazem a veřejnou manifestací pokrokového vědeckého světového názoru, opřené o vědecké poznání. Proto také kremační myšlenka dlouho narážela a v převážné většině kapitalistických zemí dosud naráží na odpor konzervativních a klerikálních představitelů, proti nimž museli stoupenci žehu usilovně bojovat především za to, aby kremace byla známa jako zákonný způsob pohřbívání.*“⁵⁹ Propagace žehu a investice do jejího rozšiřování se tak staly součástí normalizace. Normalizace společenských poměrů se stala argumentem pro normalizaci způsobů pohřbívání. Právě v tomto období sledujeme výrazný vzestup žehu na úkor pohřbívání do země. Např. v roce 1973 je Československo na 4. místě v rámci Mezinárodní kremační federace v množství zpopelněných zemřelých, kterých je 41,6%. Významným předělem v tomto vývoji byl také nový pohřební řád, *Ordo Exsequiarum*, který vešel v platnost 1.7.1970 a byl schválen papežem Janem VI. Katolická církev tak zaznamenala průlom v postoji k pohřbívání žehem: „*Také ti, kdo si zvolili pohřeb žehem, mají nárok na křesťanský pohřeb, pokud se nejedná o takový případ, kdy je jisté, že si zvolili pohřeb žehem jako projev nepřátelství ke křesťanství. O pohřbu žehem platí ustanovené Instrukce posv. kongregace Sv. Officia z 8.5.1963.*“⁶⁰ Důraz je kladen na kontinuitu zavedených pohřebních rituů v dané zemi, opakuje, že církev upřednostňuje pohřbívání do země a varuje, aby v případě jiné podoby posledního rozloučení nebyli smuteční hosté tímto šokováni a pohoršeni. Nakonec povoluje kněžím účast na obřadech v krematoriích. Tento krok katolické církve lze považovat jako významný mezník v pojetí pohřebního obřadu. Ospravedlnění kremací církví znamenalo pro mnohé silně věřící oficiální povolení zvolit tento způsob pohřbu a pro kremace samotné zvýšení jejich podílu na celkovém počtu pohřbů. Nový postoj církve tak znamenal výhodu především pro komunistický režim, jehož proklamace žehu nyní nabyla nových rozměrů. V tuto chvíli již byly argumenty pro pohřbívání do země oslabeny, není důvodu

---

⁵⁸ KADERÁBEK, M.; HILGERT, L., *Výstavba smutečních síní adaptací a přístavbou.*

⁵⁹ Kremační hnutí, s. 40.

⁶⁰ *Pohřební obřady*, s. 9-10.

pohřbívat v rakvi, když sama církev povoluje žeh. Komunistická ideologie se tak stala tvůrcem mnoha významných pohřebních rituálů⁶¹.

Politická situace 70. a 80. let nepřinesla významné politické a společenské změny, stejně tak nedošlo ke změnám se zavedením termínů perestrojka a glasnost' Michailem Gorbačovem. Ty však pomalu přinášely uvolňování společenských poměrů, jenž se stalo již nezvratným. Gorbačov, nový představitel Sovětského svazu, se odklonil od Brežněvovy doktríny a de facto ji zavrhl, zpochybňoval legitimitu činů a funkcí normalizačních politických představitelů Československa. To znamenalo pro československé politiky přímé ohrožení. Situace byla ovlivňována děním v ostatních zemích východního bloku, kde docházelo k významným pokrokům na půdě oklešťování komunismu a návratu k občanské společnosti. V ČSSR bylo realizováno několik demonstrací, na jaře 1989 byl vydán dokument Několik vět požadující občanské svobody. Klíčovým se stal podzim roku 1989⁶², kdy se postupně začaly hroutit socialistické režimy východního bloku, pád režimu ČSSR označován jako Sametová revoluce následoval. Setkání studentů 17. listopadu na Albertově bylo povolenou akcí pořádanou SSM, spontánní nápad v průvodu pokračovat vyvrcholil setkáním se Státní bezpečností na Národní třídě a následným obdobím občanských aktivit. Jejich vrcholem bylo zrušení článku ústavy, dle kterého má komunistická strana vedoucí úlohu ve společnosti, sestavení nové, ne zcela komunistické vlády, rezignace Gustáva Husáka, rekonstrukce Federálního shromáždění na základě kooptace a volba prvního nekomunistického prezidenta po 41 letech. Následující období je charakteristické politickými a ekonomickými snahami o zničení zastaralých komunistických struktur a nástup demokracie. Demokratická transformace země pak byla završena rozpadem státu na dva samostatné celky, v lednu 1993. Tato demokratizace společenských poměrů pak už výrazně nepřispěla ke změně pohřebního rituálu na našem území.

---

⁶¹ Stručné dějiny smrti, s. 67.

⁶² Srov. SUK, J., *Labyrintem revoluce: aktéři, zápletky a křížovky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*.

3. Způsoby pohřbívání

Existuje nespočet způsobů pohřbívání a podob pohřebního ritu. Dalo by se říci, že kolik existuje na světě kultur a společností, tolik existuje pohřebních ritů. Společné všem pohřebním zvykům je jistě loučení se zemřelým, ne nadarmo se pohřbu často lidově říká poslední rozloučení. Pohřební obřad je prostoupen smutkem nad prodělanou ztrátou, zároveň však oslavuje život, a tak jsou jeho zakončení nezřídka veselá. Pro analýzu změny ve vnímání smrti a pohřebního ritu je třeba představit si nejdůležitější pohřební rity na našem území.

Katolický smuteční obřad má na našem území dlouholetou tradici, která byla výrazně narušena komunismem. Katolický pohřeb je formou rozloučení se s pokřtěným člověkem, jemuž je tak vzdána úcta. V pojetí katolické církve je pohřeb svátostí⁶³, je darem zemřelému a útěchou pro pozůstalé. Obecně lze shrnout⁶⁴ posloupnost křesťanského pohřebního obřadu následovně. Po smrti je nebožtík rituálně upraven a omyt, jeho skon je ohlášen příbuzným a ostatní veřejnosti, probíhá modlení za nebožtíka. Ten je vystaven v domě a příbuzní i ostatní lidé jej navštěvují a loučí se s ním. Den obřadu začíná v nebožtíkově domě, kam přichází kněz i ostatní smuteční hosté, kněz koná první ceremonii. Následuje průvod do kostela, kde se koná poslední rozloučení a může následovat také zádušní mše. Je kladen důraz na „*velikonoční smysl křesťanské smrti*“⁶⁵, proto jsou v kostele umístěny velikonoční svíce. Obřad často pokračuje průvodem na hřbitov a posledním rozloučením u hrobu, opět za přítomnosti kněze, jenž hrob vykropí svěcenou vodou. Smuteční obřad je pak zakončen pohřební hostinou. Mnoho z popsanych zvyků již téměř vymizelo, nebo se vyskytují spíše ojediněle. Vzhledem k tomu, že se v dnešní době již zřídka umírá doma, zvyky jako rituální loučení v domě, ceremonie kněze i průvod do kostela, jsou dnes vzácné. Katolický pohřeb je prostoupen mnoha symboly, jako např. smutečním rouchem kněze, může být černé, fialové i zlaté, vykrápěním hrobu nebo rakve symbolizující očištění od hříchů, posvěcení těla nebožtíkova stejnou vodou,

---

⁶³ BRABEC, L., *Křesťanská thanatologie*, s. 106.

⁶⁴ Srov. STEJSKAL, D.; ŠEJVL, J., *Pohřbívání a hřbitovy* (dále citováno jako *Pohřbívání a hřbitovy*), *Moderní rodina*, BRABEC, L., *Křesťanská thanatologie*, NAVRÁTILOVÁ, A., *Narození a smrt v české lidové kultuře* (dále citováno jako *Narození a smrt v české lidové kultuře*).

⁶⁵ BRABEC, L., *Křesťanská thanatologie*, s. 106.

jakou byl i pokřtěn. V případě úmrtí mladého člověka jsou často užívány bílé rakve, jako symbol nevinnosti. Na rakvích bývají umístěny křesťanské symboly, jako křížek, často se nebožtíkům do rakve vkládají také svaté obrázky. Nebožtíci jsou obvykle pohřbíváni v rakvi do hrobu nebo hrobky. Ačkoliv římskokatolická církev překonala svůj odpor ke kremaci a začala ji respektovat, stále doporučuje pohřbívání v rakvi, aby se věřící co nejvíce přiblížili Kristovi. Podstatným je také fakt, že v katolické církvi nehraje sociální statut zemřelého žádnou roli, všem nebožtíkům je prokázána stejná úcta a stejné služby.

Průběh evangelického pohřebního obřadu⁶⁶ je v zásadě stejný, a platí pro něj samozřejmě i to, že s rostoucí sekularizací přestává být obřad v domácnosti zemřelého výjimkou a je soustředěn spíše na ceremonii v kostele a následné uložení do hrobu. Evangelická církev ovšem oproti církvi římskokatolické nabízí realizaci smutečních obřadů i nevěřícím, lidem, kteří nejsou členy církve, a nevyhýbá se ani pohřbívání malých nepokřtěných dětí nebo sebevrahů. Ceremonie je celkově střídmější, není praktikováno vykuřování kadidlem, žehnání těla, při obřadu neslouží ministranti, kněz se neklaní zemřelému a neoslovuje ho v 5. pádě, nezpívají se mariánské písně a nekonají se příslušné modlitby za zemřelého, to vše vyplývá ze samotného evangelického učení. Evangeličtí kněží také nabízejí kontinuální pomoc pozůstalým po konání pohřbu.

Tradicí judaismu je pohřbít zesnulého ideálně v den jeho úmrtí, a tak bezprostředně poté začínají přípravy⁶⁷ na obřad. Zesnulý je položen na zem, přikryt plachtou a u jeho hlavy je zapálena svíce. Je vykopán hrob a vyrobena rakev z neohoblovaných prken. Nebožtík je rituálně omyt teplou vodou, muže smí omývat pouze muži a ženu zase ženy. Během tohoto rituálu jsou pronášeny modlitby. Zemřelý je poté obléknut do kalhot, košile, ponožek, čepice, rubáše a pásku vyrobených z bílého plátna, na důkaz rovnosti před smrtí mají všichni zemřelí stejný oděv, i stejnou rakev, do které je zakázáno vkládat jakékoliv předměty. Po přípravách tradičně začíná samotný obřad, a to modlitbou a smuteční řečí pronesenou rabínem. Seřazený průvod při cestě k hrobu opakuje žalmy. Nebožtík je poté spuštěn do hrobu a každý ze zúčastněných na rakev hodí tři lopatky hlíny. Obřad pak pokračuje v synagoze modlitbami. Nakonec je zvykem, že přátelé zvou pozůstalé na hostinu útěchy. K tradičním judaistickým zvykům patří také období smutku, kdy prvních

---

⁶⁶ Pohřbívání a hřbitovy, s. 248-252.

⁶⁷ Pohřbívání a hřbitovy, s. 297-304.

sedm dní je nazváno šiva. Pozůstalí nesmí vycházet z domu a měli by sedět na zemi nebo nízkých stoličkách. Podle blízkosti vazby pak pokračuje další období smutku, 30 dní, nebo celý rok, pro která platí různě přísná pravidla v závislosti na blízkosti vazby k nebožtíkovi. Vztyčení náhrobku je závislé na patřičné komunitě, bývá buď po 7 dnech, 30 dnech nebo 12 měsících. V závislosti na dané komunitě je náhrobek vztyčován u hlavy nebo nohou nebožtíka. Připadá-li den vztyčení náhrobku na nějaký svátek, je posunut. Zvykem je zapalování svící ve výročí úmrtí a ve významné židovské svátky. Samotná podoba obřadu je určena danou komunitou, může se od této tradiční formy lišit, především ve své první části.

Smuteční obřad v krematoriu bývá často označován jako obřad občanský. Pohřební obřad v krematoriu se obvykle odehrává pouze v jeho obřadní síni, průvody k ní, ani z ní na hřbitov nejsou běžné. Před obřadem se obvykle sejde pozůstalá rodina ve speciální místnosti, do síně vchází zvláštními dveřmi, usazuje se na místa vpředu, poté jsou do síně vpuštěni ostatní smuteční hosté. Obvyklá je pak smuteční řeč pronášena pracovníkem krematoria, nebo někým z rodiny či blízkých osob zemřelého. V dnešní době se množí případy, kdy je smuteční řeč vynechána a síni zní pouze hudba. Po smuteční řeči zazní oblíbené skladby zemřelého a rakev zajíždí do stěny za sebou, nebo se propadne propadlištěm. Pozůstalí poté přijímají kondolence od ostatních smutečních hostů. Častým zvykem je následné navštívení hrobu rodiny, kam se umístí květinové dary. Smuteční obřad bývá završen hostinou. Méně častá je v obřadních krematoriích živá hudba, ale obřad jako takový má mnoho variant a nuancí. Podstatné je, že v současné době se ustupuje od velkých obřadů, často se konají obřady komorní, za přítomnosti pouze blízké rodiny. Česká republika nyní zažívá nárůst pohřbů bez obřadu, urna s ostatky je následně uložena v hrobě, hrobce či kolumbáriu, je možné realizovat také rozptyl a vsyp.

4. Lidové tradice

Lidové tradice⁶⁸ jsou nesmírně cennými prameny pro tuto studii. Některé z lidových obyčejů přečkaly veškeré snahy o modifikace, vliv křesťanství, vliv socialismu a zachovaly se dodnes. Naopak mnoho z tradičních zvyků dnes již neexistuje. V každém případě tvoří tato tradice širokou platformu víry a myšlenek, bez jejíhož shrnutí by analýza současného pohřebního ritu zůstala neúplná. Krajová odlišnost lidových tradic byla v minulosti zřetelnější, než v současné době. Dnes jsou krajové tradice spíše výjimkou, marginální část tvoří unifikovaný pohřební ritus. Přesto je možné identifikovat společné znaky těchto obyčejů.

Důležitost lidské duše tvořila střed dřívějších pohřebních zvyklostí, k duši byla upínána značná část pozornosti pozůstalých. Byla vnímána jako synonymum pro člověka a jeho stav. Duše byla v lidové tradici svázána s lidským tělem, a zároveň na něm byla nezávislá. Právě smrt tvořila hranici těchto dvou stavů, smrt byla okamžikem proměny. Pojetí duše po smrti člověka nebylo jednotné, krajově i dobově se lišilo. První z přístupů věřil v odchod duše z lidské schránky ihned po smrti, z toho důvodu byla v místnosti, kde člověk zemřel, otevřena okna, aby duše mohla v poklidu odejít. Zcela odlišná víra tvrdila, že duše ještě po nějakou dobu zůstává v nebožtíkově těle, proto se okna i dveře v domech naopak zavíraly. V 19. století se potom rozšířila myšlenka o setrvání nebožtíkovy duše nablízku jeho těla do jeho pohřbení. Podle této teorie nebožtík do té doby slyšel i viděl vše, co se kolem něj dělo, tak se podle toho pozůstalí museli chovat, aby nebožtíka nenazlobili. Všem třem přístupům je společný cíl usnadnit duši přechod do jiného světa.

Lidová tradice ve své původní podobě měla silné animistické pojetí až do příchodu křesťanství, které tuto víru výrazně transformovalo. Smrt se najednou stala vykoupením, trestem za prvotní hřích, ztělesněním víry ve věčný život, a tedy branou do onoho světa. Byla přijímána pokojně a vyrovnaně. Katastrofy, ať už přírodní, epidemie či války, byly vnímány jako trest boží. Bůh byl mocný a smrt neodvratitelná. Život byl přirovnáván ke svíci, jež je zažehnuta narozením a zhasnuta úmrtím. Ačkoliv křesťanství významně ovlivnilo lidovou tradici a umlčelo její animistický základ, část z jeho pilířů přežívala dál. Přístup k smrti byl tak do jisté míry ambivalentní, neboť smrt se např. předpovídala z chování zvířat a z přírodních úkazů, pevné sepjetí s přírodou způsobovalo klidné

---

⁶⁸ Narození a smrt v české lidové kultuře, s. 11-18, 143-340.

přijímání smrti jako přirozenou část života. Umírání, bylo-li očekávané, mělo veřejný a silně rituální charakter. Před smrtí bylo povinností smíření, s Bohem, rodinou, sousedy, obcí. Umírající byl navštěvován nejen příbuznými, ale i ostatními lidmi z obce, i pro tyto členy společenství bylo důležité se umírání zúčastnit a přispět tak k pohodlné cestě duše. Tyto společenské návštěvy zahrnovaly loučení, žádosti o odpuštění, poděkování za společně prožitý život či služby.

Povinností bylo uspořádání pozůstalosti. Umírající nesměl zatajit žádné skutečnosti, aby jeho duše měla po smrti klid. Poslední vůle byla krajově nazývána např. kšaft, pořádky či dispozice. Kšaft musel určit nového hospodáře, rozdělit movitý, někdy i nemovitý majetek. Umírající činil podle své nejlepší vůle a částečně i podle očekávání své rodiny. Kšaft byl jeho posledním autoritativním zásahem do života svých příbuzných. Ženy kšaft nedělaly, muži vždy. Do konce 18. století ale sedláci byli pouze nájemci nebo uživateli svých usedlostí, neměli plné právo kšaftovat, ta připadala vrchnostenské kanceláři. Vyřizování dědictví tedy probíhalo na základě obyčejového práva v dané oblasti. Významný zlom v kšaftování přinesly až tereziánské a josefínské reformy, především všeobecný řád dědické posloupnosti z r. 1786 vyzdvihl roli hospodáře a určil dědickou posloupnost. Důraz byl kladen na dobré vědomí umírajícího, proto kšaft často začínal slovy „*jsa ještě při plném rozumu*“⁶⁹. Kšaft bylo možné realizovat ústní nebo písemnou formou za přítomnosti dvou svědků, z nichž některý byl znalý písma. Dědici nebyli tomuto aktu přítomní.

Po skonu museli být probuzeny všechny spící osoby v domě a zároveň zburcováno vše živé. Smrt hospodáře byla oznámena veškerému domácímu zvířectvu, včetně včel. Oznamovalo se i ovocným stromům, aby neuschly. Oznámení ostatním lidem v pospolitosti zajišťovala najatá osoba, často nazývaná vobcházečka nebo otloukačka, nesměla však vstoupit do domu, aby nepřinesla smrt. Tištěná smuteční oznámení, jak je známe dnes, byla zavedena až v 19. století.

Předčasné pohřbení jedince bylo v minulosti hrozbou, jíž se mnozí obávali. Existovaly proto různé metody, jak smrt ověřit, např. se domněle zemřelému dávalo pírkem pod nos, či se mu lil na prsa horký vosk. Povinnost ohledat mrtvolu a stanovení lhůty 48 hodin mezi úmrtím a pohřbením byla stanovena až v druhé polovině 18. století. K řešení problému pomohlo také zřízení umrlčích komor na hřbitovech. Oznámení smrti

---

⁶⁹ Narození a smrt v české lidové kultuře, s. 195.

všem členům společenství bylo jednou z nejdůležitějších, a také nejnákladnějších povinností pozůstalých. Smrt oznamovaly kostelní zvony, bezprostředně po smrti umíráčkem, v další dny se zvonily tzv. hrany, vrše nebo hodinka. Lidé se na zvonění zastavovali a modlili se za spásu duše zemřelého. Délka zvonění signalizovala sociální postavení nebožtíka, čím bylo vyzvánění delší, tím byl jeho společenský statut vyšší. Hluk kostelních zvonů měl ještě jednu významnou funkci, chránil nebožtíka před zlými duchy. Proto se zvony rozezněly vždy v nejdůležitější chvíli smutečního období, ihned po skonu, při ukládání do rakve, při ukládání do hrobu.

Po skonu se v domě často zastavovaly hodiny, zastíraly obrazy a zrcadla, zvyk přetrvávající často dodnes projevující úctu zemřelému. Zrcadla se zastírala, aby nebožtík nespatriř svůj odraz a nevzal jej s sebou do záhrobí, ze stejného důvodu se proto také zavíraly nebožtíkům oči, případně na ně vkládaly penízky. Podobná ostražitost byla projevována k nebožtíkovým ústům, dbalo se, aby byla po smrti zavřená, z obav, aby někoho neshltl a aby jeho duše neškodila. Z té doby přetrval zvyk podvazování brady šátkem. Službou pokládanou za poctu nebožtíkovi bylo jeho omytí, to obvykle vykonala žena. Mrtvý byl omyt, učesan a muži oholeni. Voda, kterou byl nebožtík umytý, se vylévala na místo, kam nikdo nechodil, byla nazývána mrtvou vodou. Obvykle se jí lahvička schovala pro mimořádné události, kdy platila zásada, že jediné zlé může zapudit zlé. Zároveň byly uplatňovány zásady kontaktní magie, vše, čeho se nebožtík dotkl, bylo považováno za zlé a muselo být zlikvidováno nebo pohřbeno s ním. Zároveň některé z těchto předmětů nabyly kouzelnou moc, např. mýdlo. Nebožtík byl obléknut do svátečních šatů, či do kroje, často byl bosý. Byl uložen se skříženýma rukama, do nichž byl pro ochranu vložen svatý obrázek. Dle kraje vkládali do rakví různé předměty, časté bylo vkládání mincí. Do doby, než byla zhotovena rakev, z vlastních prken a na míru, byl uložen na slámě a bílém plátně nebo na umrlčím prkně, nejčastěji v komoře hlavou k východu. Zemřelí nikdy nebyli ukládáni do stodoly, aby nezkazili obilí.

Víra v nebezpečí nebožtíka do jeho pohřbení byla rozšířená a přetrvávala po dlouhá období. Po skonu byly proto u jeho hlavy zapáleny svíce, které hořely v domě nepřetržitě do konání pohřbu. Nebožtík nesměl zůstat o samotě, rodinné strážce jej hlídaly i přes noc, modlíce se. Nebožtíkova stráž byla také obvykle dobře pohoštěna. Pro ochranu byla rakev vykropena svěcenou vodou a svěcená voda v kropence zůstávala také v nebožtíkově blízkosti, často v ní byly smočené tři klasy obilí. Smrti v domě byl okamžitě přizpůsoben veškerý život v hospodářství. Zastavila se veškerá práce v hospodářství i na poli, poklízeli se pouze dobytek, a to jak v samotné rodině, tak často i v celé vsi. Motivem byl opět

strach, aby se nebožtíkova duše nevrátila a nepřenesla svou mrtvolnou moc na dobytek a rostliny. Z podobných důvodů se v domě po určitou dobu nesmělo s ničím pohnout. Setkávání rodiny, sousedů, známých a také žebráků u nebožtíka bylo dobrým zvykem. Role žebráků a žebraček byla důležitá. Věřilo se, že almužnou se poskytuje dobrý skutek nebožtíkovi. Bylo tedy běžné, že k domu zemřelého přicházeli žebráci a hlasitě se modlili po několik hodin. Dostávali za to dobré jídlo a někde i věci po nebožtíkovi.

Podoba rakev je v čase proměnlivá a je závislá i na daném kraji a jeho zvycích. Obecně lze říci, že ti nejhudší měli rakev pouze z neohoblovaných prken, ostatní rakev natřenou. V 18. století byla populární malovaná rakev a od 19. století se rozmohly rakev černé. Rakev často zatloukal sám kněz v domě nebožtíka, nebo muži z blízké rodiny. Rakev byla vynášena nohama napřed, překračování prahu se kladla velká důležitost, třikrát se rakví kleplo o práh, byl jí naznačen kříž nebo se s ní zahoupalo, vše jako loučení s domovem a naznačení přechodu do jiného stavu, jak příbuzných tak nebožtíka samotného. V některých oblastech pak byly zahájeny očistné rituály, hýbalo se s dobytkem, s úly, to aby si nebožtík nepřitáhl živé bytosti, hýbalo se s předměty, světnice se vykrápěly svěcenou vodou.

Základní struktura pohřbu se liší krajově, obecně vychází z klasického katolického pohřbu. Rozloučení bylo započato v domě nebožtíka, kde se s ním rozloučila rodina, kněz pronesl krátkou řeč a rakev s průvodem vyšla směrem ke kostelu. V kostele se konala zádušní mše, poté byla rakev přenesena na hřbitov, kde byla pronesena krátká pobožnost a rakev byla spuštěna do hrobu. Příbuzní poděkovali účastníkům obřadu a pozvali je na hostinu. Smuteční průvod měl ustálenou podobu. Vedl jej ministrant nesoucí kříž, za ním šly děti symbolizující naději, muži a hudebníci. Poté kráčel kněz se zpěváky, nosiči rakev, blízká rodina a ostatní příbuzní, ženy, a ostatní lidé. Účast v pohřebním průvodu byla později spojením společenské a náboženské povinnosti. Zhruba do 40. let 20. století se konaly velké pohřby s průvody, potom byly průvody ve velkých městech zakázány. Účastníky pohřbu spojoval úbor ve smuteční barvě, zhruba od 19. století jí je černá, jde o zvyk rozšířený především v meziválečném období, do té doby byla smuteční barvou bílá. Rakev byla obvykle nesena na márách, pouze při větších vzdálenostech byly využívány vozy tažené koňmi. Účast na pohřbu byla považována za projev úcty nebožtíkovi, stejně tak důležitá byla podpora pozůstalých. Prapůvodní víra v moc mrtvého a jeho duše vedla společnost k obavám, aby duše neškodila. Způsobem, jak se duši bránit bylo provedení veškerých tradic tak, jak se sluší. Nový rozměr účasti na pohřbu dalo křesťanství, v jehož

pojetí přítomnost na smutečním obřadu přispívá spíše nebožtíkově. Pohřby svobodných lidí nebo dětí byly na symboly specifické.

Vystrojení pohřební hostiny mělo pomoci dosáhnout nebožtíkovi spokojenosti a zamezit jeho návratu na zem, na některých místech se také věřilo, že nevystrojení hostiny vede ke strašení pozůstalých. Podávané pokrmy se lišily podle místní tradice, mezi ty základní patřilo mléko, chléb a různé kaše. Hostiny se původně konaly v domácnosti nebožtíka, a pro najaté osoby v hostinci.

Nedílnou součástí tradičního pohřebního obřadu byl řádný projev smutku. Podle Navrátilové⁷⁰ jde o předkřesťanský projev, jehož základem je obava před zlými duchy a démony, snaha je zapudit a zamezit návratu nebožtíkova ducha. Proto byly projevy hodnoceny měřítkem, čím hlasitější, tím vhodnější. Nicméně se nejednalo o obyčejné plakání, bylo prestižní, aby byl nebožtík řádně oplakán, a to nejlépe svou vdovou či nejbližšími příbuznými. Oplakávání náleželo výlučně ženám, ta, která to neuměla, požádala nějakou známou nebo se musela smutečnímu lkání naučit. Plakalo se důkladně a dlouho, ještě nějaký čas po pohřbu a při vzpomínkových obřadech. Pro tyto účely byly najímány i tzv. plačky. Každý kraj měl specifické naříkací verše, bylo je třeba ovšem pečlivě zvážít, aby nedošlo k dvojsmyslu a urážce.

Výdaje za pohřeb byly různé, v polovině 18. století se objevuje dělení do tří tarifních tříd, např. v Kutné Hoře byly třídy definovány „*bohatí sousedé a obyvatelé, prostřední možnost mající a chudí lidé a sousedé*“⁷¹. Tyto třídy byly uplatňovány spíše v městském prostředí. Specifikum mezi pohřebními rituály tvořila vyšší vrstva, dříve tvořena šlechtou⁷².

Jiný charakter měly v minulosti také hřbitovy. Dřívější mytologické pojetí smrti poukazovalo na kontakt živých a mrtvých, proto byla tendence pohřebiště oddělit od sídliště, ale zároveň je mít nablízku. Pohanská zvyklost pohřbívat v lesích a na pastvinách byla zničena křesťanstvím, jež vyžadovalo pohřbívání na posvěcené půdě, tedy co nejbliže kostelu či kapli. Ostatně lidový název hřbitova, krchov, pochází z německého Kirchhof, ve volném překladu kostelní dvorek. Hřbitovní půda byla posvátná, pomezí úlohu mezi světem posvátným a světským tvořila brána, kterou nesměl projet ani pohřební vůz, rakev musela být pronesena na márách, a sebevrazi byli ještě v 19. století házeni na hřbitov přes

---

⁷⁰ Narození a smrt v české lidové kultuře, s. 247.

⁷¹ Narození a smrt v české lidové kultuře, s. 256.

⁷² Srov. KRÁL, P., *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, s. 171-212.

zed'. Bezprostřední blízkost křesťanských symbolů zajišťovala mrtvým ochranu, působila jako očištná síla od jejich hříchů a zabezpečovala spásu. Ještě dříve, za středověku, měly hřbitovy povahu⁷³ náměstí nebo tržiště. Lidé se na nich shromažďovali, mnohdy prodávali své výrobky, nezdědka kdy na nich i přespávali. Původní latinské označení pro hřbitov *cimiterium* znamená shromaždiště obce, pohřebiště⁷⁴. Původní posvátnost hřbitovů byla narušena nejprve tolerančním patentem v r. 1781, zajišťujícím pohřbívání všech bez rozdílů víry na katolických hřbitovech, a r. 1785 rušením farních hřbitovů a jejich přesunem za městské brány. Důležitým bodem bylo povolení udělené evangelíkům zakládat vlastní hřbitovy. Před těmito opatřeními byli ze hřbitovů vykázáni bezvěrci či jinověrci, kati, sebevrazi, delikventi, nepokřtění, jejichž přítomnost mohla pohřební půdu znesvětit. Tyto skupiny společenských vyvrhelů byly do platnosti tolerančního patentu pohřbívány pohanským způsobem. I po zavedení patentu panovaly v otázce jejich pohřbívání na hřbitovech četné spory. Podoba náhrobků a upravenost hrobů začala být aktuální až v 19. století s nástupem romantismu. Květinová výzdoba, jako je obvyklá v současné době, se ve velkém měřítku rozmohla až v meziválečném období. Dnes typická podoba pohřebních květin, tedy pohřební věnce byly původně kladeny výhradně na hroby svobodných jedinců.

Důležitou roli v životě našich předků měl kult zemřelých. Jak říká Navrátilová: „*Fenomén kultu předků je pojímaný jako jeden ze základních prvků pohanství a považován za nejdůležitější exponent tradice. Spočívá na nejstarší animistické představě o dvou světech: o světě živých s jeho zákony konečnosti a světu mrtvých, který je všudypřítomný, bez hranic v čase a prostoru, obdařený možností zasahovat kladně i záporně do světa živých. Z víry v tuto moc a z přesvědčení o ohrožení žijících se vyvinul systém komunikace s duchy mrtvých předků (mytických nebo nedávno zemřelých) prostřednictvím periodicky se opakujících obřadů a slavností, jejichž cílem bylo naklonit se je přinášením obětí.*“⁷⁵ Tato prastará víra a tradice byla systematicky vyvracena církví, jež dbala na prokazatelnost jevů. I přes oficiální negaci těchto zvyků však přetrvávala úcta k nebožtíkům a víra v domácí bůžky. Ti rodině pomáhali v domácnosti i na poli a byli za to odměňováni jídlem ve svých domech i na hrobech. Je pravděpodobné, že tato zvyklost má svůj základ v hodech lásky, agapy mrtvých se konaly již na počátku našeho letopočtu, uctívaly předky a smrt Kristovu

---

⁷³ Moderní rodina, s. 40-41.

⁷⁴ *Latinsko-český slovník*, s. 89.

⁷⁵ *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 319.

hoštěním chudých. Starověké a pohanské slavnosti kultu mrtvých se v čase prolínaly s těmi křesťanskými, některé z nich se později staly součástí oficiálního liturgického kalendáře. Přinášení obětí mrtvým bylo běžnou součástí těchto ceremonií. Slavnosti byly prostoupeny bohatým hodováním, které se konalo obvykle přímo na hřbitově po bohoslužbě. Zpívalo se, vykuřovaly se hroby a hostiny obvykle pokračovaly v domácnostech. Rituál byl specifický co do kmenové a územní příslušnosti. Církev tyto slavnosti neschvalovala, protivilo se jí dokonce i pálení svící a květinová výzdoba, prvky, které jsou dnes nedílnou součástí křesťanského ritu.

Zajímavá je geneze dnešní Památky zesnulých spadající na 2. listopad. Původně byl svátkem i první listopadový den, byl zasvěcen těm, kteří svými skutky dosáhli věčné blaženosti. 2. listopad byl nezasvěcený svátek těch, které je možné za jejich hříchy vykoupit z očištění. Tyto svátky byly také spojeny s hodováním, především s tzv. dušičkovým chlebem nebo jiným pečivem, který byl rozdáván. Pečivo často mívalo podobu kříže či kůstky. Do počátku 20. století bylo rozdávání almužny na svátky běžné, stejně jako v den pohřbu nebo na výročí úmrtí. Bylo projevem milosrdenství, a po jeho nedodržení následoval trest. Oba svátky byly postupem času pojímány jako jeden celek. Dušičky, jak tomuto svátku lidově říkáme dnes, se ve 20. století staly společenskou událostí a významným dnem. Socialismus z nich vytvořil svými proslovy a veřejným kladením věnců jakousi soutěž o nejlépe nastrojený hrob. V mnohých rodinách jsou hroby předků v současnosti navštěvovány pouze jedenkrát ročně, právě na Dušičky. Pozůstalým tak uniká význam tohoto svátku a spojitost s jeho původním významem. Právě to je smutnou skutečností, jak naše společnost nakládá s pozůstatkem lidových tradic, a jak pramálo z lidových tradic pohřebního ritu přežívá dodnes, v případě, že existují, jejich původní význam zná hrstka lidí.

5. Definice smrti a její legislativní zakotvení

Smrt lze dle Daviese⁷⁶ nazírat různými úhly pohledu – v životě člověka nejde pouze o obecné smíření s existencí smrti a konečnosti, toto uvědomění má více úrovní. Člověk se musí smířit se smrtí blízkých osob, jež často zažehává hluboký pocit ztráty. S uvědoměním si vlastní smrtelnosti často přichází otázka, zda smrtí vše končí, zda existuje život po životě⁷⁷. S tímto okruhem myšlenek se musí vypořádat každý jedinec, obecněji ji řeší různá náboženství, což bylo zmíněno výše. Podstatné ovšem je, že právě přístup k *tomu, co je po smrti*, často výrazně ovlivňuje přístup k samotné smrti a umírání.

Smrt lze definovat jako „*individuální zánik organismu, tedy také člověka.*“⁷⁸ Lékařsky rozlišujeme⁷⁹ smrt klinickou (zástava krevního oběhu a dýchání, lze zvrátit resuscitací), smrt biologickou (zánik činnosti buněk různých orgánů, přičemž u buněk různých tkání se tato doba významně liší), a smrt mozku (činnost veškerých buněk kromě mozkových je v pořádku, buňky mozku již nelze k činnosti navrátit). Dále můžeme smrt diferencovat⁸⁰ podle toho, v jakém časovém horizontu nastává – známe smrt náhlou, je obvykle spojována s tragickým úmrtím např. při nehodě, rychlou, spojená s neočekávaně diagnostikovanou nemocí, jež má rychlý průběh a smrt pomalou. Pomalou smrt lze označit také jako avizovanou, potom předcházející dva výrazy spadají do kategorie neavizované smrti. Můžeme odlišit smrt předčasnou a smrt přiměřenou, obvykle artikulováno jako smrt v pozeňnaném věku. Lidově je také užíván pojem přirozená smrt, označující smrt staré osoby, smrt sešlostí věkem. V dnešní době často splývá s označením lékařská smrt, jež odkazuje k faktu, že nebožtík zemřel v nemocnici či jiné pečovatelské instituci. Zvláštním druhem smrti je smrt vlastní rukou, sebevražda. V minulosti byla považována za nežádoucí, pod vlivem křesťanství byla démonizovaná. Dnešní mínění není k sebevrahům takto přísné, nicméně je tento čin společností stále spíše nepochopen. Fenomémem současnosti je celospolečenská preference rychlé nebo náhlé smrti, v minulých dobách byla

---

⁷⁶ Stručné dějiny smrti, s. 21.

⁷⁷ Srov. MOODY, R.A., *Život po životě*, HARRISON, T. *Druhá strana smrti*.

⁷⁸ Thanatologie, s. 89.

⁷⁹ ULRICHOVÁ, M., *Různé tváře smrti: vybrané kapitoly z thanatologie*, s. 43.

⁸⁰ Thanatologie, s. 89-92

taková smrt považována špatnou a nepřirozenou. Přirozeným byl tehdy pozvolný odchod nebožtíka na onen svět, provázený uspořádáním pozůstalosti a rozloučením s rodinou a blízkými. Smrt byla přirozenou součástí lidského života, zcela běžně přítomná i v jeho domě, oproti tomu dnes je smrt odsunuta do různých institucí, nejčastěji nemocnic a hospiců⁸¹.

Smrt musí být vždy konstatována lékařem, obvykle jako „*nevratná zástava srdeční činnosti*“⁸², v případě transplantace musí být konstatována smrt mozku. V případě úmrtí v nemocnici⁸³ má přítomný zdravotnický personál povinnost zajistit nebožtíkovi intimitu, např. zástěnou nebo převozem do jiné místnosti. O tělo zemřelého pečuje zdravotní sestra, jež musí nebožtíkovi zavřít oči, podvázat bradu, tělo uložit do vodorovné polohy a omýt jej. Dále je třeba zajistit sundání šperků, protéz, začistit případné rány. Nebožtík musí být označen dvěma jmenovkami s datem narození, úmrtí a oddělení, kde zemřel. Zákon ukládá povinnost neodkladně informovat pozůstalé o úmrtí, to je možné realizovat telegramem či telefonicky. Na základě možností dané instituce bývá možné se rozloučit se zemřelým na místě, obvykle ve speciální místnosti pro toto určené, kde musí být bezprostředně dvě hodiny po úmrtí uložen. Standardem je také poslední rozhovor pečujícího personálu s pozůstalou rodinou a předání pozůstalosti. V případě úmrtí na jiném místě, než v nemocnici je nutné lékaře vždy zavolat. Povinností pozůstalých je zajistit poslední rozloučení s nebožtíkem, resp. jeho pohřbení. Pro zajištění posledního rozloučení je nutné předložit doklad o úmrtí, občanský průkaz zemřelého a osoby, jež obřad zajišťuje. Obvyklá je platba služeb již při jejich objednání, tedy předem.

Podmínky pro pohřbívání, zacházení s lidskými pozůstatky a ostatky ukládá zákon o pohřebnictví č. 256/2001 Sb. Dále tento zákon definuje⁸⁴ činnost pohřebních služeb, provoz pohřebišť a krematorií, provádění balzamací a konzervací lidských pozůstatků. Zákon definuje lidské pozůstatky jako mrtvé lidské tělo do pohřbení a lidské ostatky jako pozůstatky lidského těla po pohřbení. Pohřbením se dle zákona rozumí uložení lidských pozůstatků do hrobu nebo jejich spálení v krematoriu. Zákon dále upravuje rozdíl mezi veřejným a neveřejným pohřebišťem, kdy neveřejné pohřebiště je účelově zřízené pro

---

⁸¹ Thanatologie, s. 35.

⁸² Thanatologie, s. 96.

⁸³ Thanatologie, s. 96.

⁸⁴ Česko. Zákon č. 256 ze dne 29. června 2001 o pohřebnictví a o změně některých zákonů. In *Sbírka zákonů České republiky*. 2001, částka 98, s. 5669-5682.

pohřbívání členů řeholních řádů, kongregací, uzavřených společenství, příslušníků registrovaných církví. Ostatní pohřebiště jsou považována za veřejná, jejich provoz zajišťuje obec. Zákon ukládá povinnost nakládat s lidskými pozůstatky a ostatky důstojně a s patřičnou pietou, s důrazem na to, aby nedošlo k veřejnému ohrožení zdraví a veřejného pořádku. V případě, že do jednoho týdne od úmrtí nebyla zjištěna totožnost nebožtíka, anebo ve lhůtě 96 hodin od oznámení úmrtí nebylo zajištěno pohřbení, povinnost pohřbít zemřelého připadá obci, na jejímž území k úmrtí došlo. Nebyla-li zjištěna totožnost zemřelého, je možné pohřbít jej pouze uložením do hrobu či hrobky.

V současné době na území naší republiky umírá zhruba 105.000 osob za rok⁸⁵, přičemž naděje na dožití je u obou pohlaví více než 70 let. Z toho jsou více než tři čtvrtiny⁸⁶ pohřbů realizovány kremací. Česká republika eviduje 5.799 pohřebišť⁸⁷.

---

⁸⁵ *Česká republika od roku 1989 v číslech: Vybrané demografické údaje.* [online] Český statistický úřad. [cit. 30.8.20120] Dostupné z: <http://www.czso.cz>.

⁸⁶ Encyclopedia of Cremation, s. 454-456.

⁸⁷ ELIÁŠ, V. et al., *Přehled veřejných a neveřejných pohřebišť v České republice.*

6. Rituály

Rituál je ustálenou formou společenského chování odkazující k specifické události⁸⁸. Rituály je prostoupeno veškeré lidské sociální chování, od způsobů seznamování, přes náboženské praktiky, po pohřební zvyklosti. Rituály jsou tak do jisté míry součástí socializace jedinců a upravují průběh různých životních událostí. Slovo rituál odkazuje k latinskému slovu *ritualis*, jež znamená obřadný a *ritus* znamenající řád či zvyk⁸⁹. Často jsou rituály spojovány s ceremoniemi nebo obřady, ačkoliv neodkazují pouze k nim, jsou obřady zřejmě nejviditelnějším a nejrozpoznatelnějším druhem rituálů s pevnou, avšak časem proměnlivou strukturou. Navazují tak na svůj latinský význam. Rituály lze diferencovat do několika skupin, např. rituály úcty, oslavy, nebezpečí či trestu.

Významnou skupinou rituálů jsou rituály přechodové, jak je pojmenoval francouzský antropolog, etnolog a religionista Arnold van Gennep, jenž sledoval výraznou podobnost v rituálech napříč různými společnostmi a kmeny. Tyto rituály označil jako přechodové. Jde o události, jež nějakým způsobem významně mění obsah jedincova života a posouvají ho do jeho další úrovně. Lidský život je složený z několika různých etap, např. narození, dospívání, nástup do školy, sňatek, narození potomka, třídní postup, zaměstnání, smrt. Přechodové rituály⁹⁰ jsou pak obřady, které jedince vedou a nechávají jej přejít z jedné determinované situace do další. Van Gennep pracuje s termínem práh, latinsky *limen*. Pomocí tohoto termínu rozděluje přechodový rituál do tří fází, do fáze preliminární, neboli předprahové, kdy dochází k odloučení jedince od jeho původního statusu. Fáze prahová, neboli pomezí, je charakteristická svým setrváním na neutrálním místě, jedinec již vystoupil ze svého původního stavu, nebyl ale zatím přijat do fáze finální. Ta je označena jako postliminární, tedy poprahová a je realizována sloučením a přijetím jedince do nového stavu. Pomezí, tedy druhá fáze rituálu, je pro celý rituál klíčová. Přechod mezi dvěma světy musí být jasně vymezen, pomezí je právě ta hranice. Ten, kdo vystoupil z jednoho stavu, musí nutně posečkat na pomezí, aby mohl být přijat dál, do další úrovně bytí. V pomezí je skryta hluboká symbolika odkazující na fyzické předměty, jež jsou často spojeny s touto fází rituálu. Jsou jimi dveře, prahy, vrata apod., tedy předměty odkazující

---

⁸⁸ Srov. *Ottova encyklopedie A-Ž*, s. 841, ČERMÁK, J., *Encyklopedie Universum: příruční encyklopedie pro 21. století. 5. díl Prs-S*, s. 119.

⁸⁹ *Latinsko-český slovník*, s. 448.

⁹⁰ VAN GENNEP, A., *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*, s. 11-31, 136-152.

právě ke změně stavu, k přechodu od domácího k novému, cizímu. Kromě toho, že přechodový rituál je složen ze tří fází, je možné rozdělit i jeho části na tyto jednotlivé prvky.

Van Gennep se zabýval přímo pohřebními obřady, jež označil za typický příklad přechodového rituálu, a zároveň za jeho nejdrastičtější formu. V různých společnostech, na různých ekonomických úrovních, s různou vírou našel podobné vzorce pohřebního ritu. Ve všech sledovaných společnostech bylo možné jasně identifikovat tři fáze rituálu, přičemž společným jim bylo to, že fáze, které byla přikládána největší důležitosti a nejdelší časový úsek, byla fáze prahová. Pozůstalá rodina se v období pohřebního obřadu nachází v meziprostoru mezi světem živých a světem mrtvých. Z něho jedinci vystupují podle intenzity vztahu s nebožtíkem. Stejně pravidlo platí i pro zastavení společenského života v pozůstalé rodině, reprezentující typický znak smutku. Stupeň spřízněnosti je i v tomto případě určujícím pro to, na jak dlouho je společenský život pozastaven. Ohledy se berou také na sociální status zemřelého – jiná doba smutku bude držena za ševce, představitele obce či za krále.

Pro pozůstalé má pohřební rítus mimořádný význam, vstupují do prahového stavu odlučováním – loučením se zemřelým, jež je zakončeno jeho uložením do rakve, reprezentuje jej také spuštění rakve do hrobu či jeho zasypání. Prahové období je zakončeno přijímacími rituály, obvykle jde o ceremonie na konci celého pohřebního ritu, jimiž se pozůstalí začleňují zpět do společnosti, která pro ně nabývá nových rozměrů. Přijímací období obvykle zahajují smuteční hostiny a další vzpomínkové slavnosti. Ty často zakončují oficiální období smutku, které v různých kulturách může mít různé trvání.

I sám nebožtík je provázen třemi fázemi rituálu. V preliminární fázi rituálu je zemřelý odlučován od pozemského světa, např. rituálním omytím, kropením svěcenou vodou, vynesetím těla z domu, či dnes převozem do pohřebního ústavu. Liminární fází bylo v minulosti obřadní vynášení rakve z domu a její klepnutí o práh, zastavení u dveří, dnes za něj lze považovat setrvání těla ve smuteční místnosti nebo v chladícím boxu do samotného obřadu. Postliminární část pohřebního rituálu představuje uložení nebožtíka do rakve, její uložení do hrobu a jeho zasypání. Nebožtík je přijatý na onen svět např. posledním pomazáním. V různých kulturách jsou osoby, za které nebyly provedeny pohřební rituály, považovány za nebezpečné. Nemohou totiž odejít z tohoto světa, jejich duše tam nebyly vyprovozeny.

7. Fenomén paměti

Paměť je lidskou schopností uchovávat a znovu reprodukovat různé informace a zážitky. Fenomén paměti je proto studován různými disciplínami – od psychologie, neurofyzologie až po biologii. Paměť je ovšem také pramenem historie, s níž byla v minulosti po dlouhé období spojována, hranice těchto dvou fenoménů nebyly mnohdy zřetelné⁹¹.

Metoda orální historie je rovněž závislá na paměti jedinců jako na svém základním prameni. Fenomén paměti je proto nutné specifikovat i v této práci, neboť vzpomínání a jiná specifika paměti jsou pro tuto metodu klíčová. Jako základní teorii používám koncepci paměti Maurice Halbwachse, jehož dílo *Kolektivní paměť*⁹² je považováno za základní stavební kámen studia paměti a jejích specifík. Halbwachs důsledně odlišuje paměť individuální a kolektivní. Individuální paměť vzniká socializací jedince a je proto závislá na komunikaci a kooperaci s druhými. Je také závislá na současném vnímání skutečnosti, jež vzpomínky může do jisté míry modifikovat. Vzpomínka a vnímání jsou silně propojeny, zároveň minulost ovlivňuje vzpomínkami současnost. Individuální paměť může být určována nebo zjednodušována ostatními, je výsledkem účasti na několika pamětech kolektivních, proto je obtížné individuální vzpomínky jednoduše analyzovat.

Kolektivní paměť je pevně spojena s existencí určité skupiny a společně zažitými událostmi. Paměť je tím silnější a konkrétnější, čím je blízkost skupiny větší a frekventovanější. Rozpad skupiny znamená ztrátu stoprocentní konstruktivity společných vzpomínek. Zapomenutí nějaké zásadní životní události je často způsobeno vystoupením z referenční skupiny nebo jejím zánikem. V tomto pojetí jsou vzpomínky vlastně vždy kolektivní, ve své podstatě člověk nikdy není sám, různé události nám připomínají druhé. Důvěra v pravdivost vzpomínek vyvolaná přítomností druhých je ovšem často klamná. Ačkoliv je pro vzpomínání výhodnější zaujmout pozici druhého, pomoci si jeho vkladem, zahrnuje tento přístup i částečné přijetí pohledu toho druhého, což vzpomínku výrazně modifikuje. Jedinec pak může být od své vlastní vzpomínky odcizen, je modifikována těmi druhými. Do jaké míry je tedy pravdivá vzpomínka jedince a vzpomínka těch druhých?⁹³

---

⁹¹ LE GOFF, J., *Paměť a dějiny*, s. 108-110.

⁹² HALBWACHS, M., *Kolektivní paměť*.

⁹³ HALBWACHS, M., *Kolektivní paměť*, s. 50-63.

Halbwachs také zdůrazňuje důležitost umístění věci⁹⁴ v prostoru, jež usnadňuje vyvolávání vzpomínek. Přirozená kauzalita řídí jak vztahy mezi věcmi, tak i myšlenky na tyto věci. Tento zákon není obsažen v samotných věcech, ale v kolektivní paměti jako takové.

Vztah k historii⁹⁵ definuje Halbwachs na základě paměti, kterou dělí na vnitřní a vnější. Vnitřní paměť má autobiografický charakter, zatímco vnější paměť nese historický element. Autobiografická paměť, resp. osobní historie, je pak součástí historie obecné, tedy aspektu vnější paměti. Historii jako takovou pak Halbwachs nazírá jako vše, co odlišuje určité období od jiných. Historie má charakter diskontinuity, zatímco kolektivní paměť představuje kontinuitu a podobnost⁹⁶.

Na Halbwachse navazuje francouzský historik Pierre Nora. Nora⁹⁷ pojímá kolektivní paměť jako spojení současnosti s minulostí. Říká, že: „*paměť je fenoménem vždy aktuálním, poutem prožívaným ve věčné přítomnosti.*“⁹⁸ Naopak historii vidí jako intelektuální rekonstrukci minulosti, historie negativně působí na spontánní paměť a „*odnímá žité minulosti legitimitu*“⁹⁹. Zavádí pojem *místa paměti* jako inventář míst, do nichž se vtěluje paměť. Vznik míst paměti podnítilo mizení rituálů ze společnosti. Stávají se tak „*rituály společnosti bez rituálů*“¹⁰⁰. Společnost pociťující absenci spontánní paměti má potřebu vytvářet místa, kam paměť ukládá. Jsou jimi např. muzea, památníky, ale také hřbitovy. Princip míst paměti tkví v prožívání vzpomínek do nich uložených – kdyby byly vzpomínky prožívány, místa by neexistovala. Paměť se tak transformuje do hmotné podoby. Místa paměti nahrazují národní paměť, jsou objekty, díky kterým paměť začíná pracovat. Vznikají na základě vzájemné interakce paměti a historie, přičemž historie některé vzpomínky přetváří.

Pojmu historické vědomí¹⁰¹ lze rozumět ve dvojitým smyslu – zprv jako souhrnu znalostí dějinných událostí určité sociální skupiny nebo zadruhé jako stavu mysli určité

---

⁹⁴ HALBWACHS, M., *Kolektivní paměť*, s. 74.

⁹⁵ HALBWACHS, M., *Kolektivní paměť*, s. 95-117.

⁹⁶ PFEIFEROVÁ, Š.; ŠUBRT., J., Nástin teoreticko-sociologického přístupu k otázce historického vědomí, s. 24.

⁹⁷ Ibid., s. 24, NORA, P., *Mezi pamětí a historií*, s. 7-31.

⁹⁸ NORA, P., *Mezi pamětí a historií*, s. 9.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Ibid., s. 14.

¹⁰¹ PFEIFEROVÁ, Š.; ŠUBRT.; J., Nástin teoreticko-sociologického přístupu k otázce historického vědomí, s. 21-30.

společnosti, jenž je závislý na charakteru doby, z toho důvodu je proměnlivé. Historické vědomí v druhém popsaném pojetí je pro tuto práci podstatným pojmem, neboť spojuje nazírání a uvědomení si souvislostí mezi přítomností, minulostí a budoucností. Hraje potom zásadní roli ve vytváření postojů k různým událostem. Historické vědomí je souborem prožitých historických znalostí, ideologie, obecného vědění a kolektivní paměti. Rolí ideologie je vysvětlit a legitimizovat společenské události, stanovit kritéria pro jejich hodnocení, vytvořit možnost identifikace s nějakou sociální skupinou a nalézt východiska pro formulaci pro politický program. Tato definice se podobá konceptu symbolického řádu a symbolického násilí Pierra Bourdieu¹⁰². Právě prožité historické události a vliv ideologie budou zohledněny v analýze postojů narátorů ke smutečnímu obřadu v minulosti a dnes.

Nakonec představím diferenciaci paměti podle Jana Assmanna, který dělí kolektivní paměť na paměť kulturní a komunikativní. Komunikativní paměť tvoří předmět orální historie, jde o žitou paměť, bezprostřední zkušenosti, ne starší než 100 let. Paměť kulturní zahrnuje absolutní minulost, přičemž se soustředí na určité konkrétní body. Jde o historické vzpomínky, jež mají své specifické nositele, např. šamany nebo spisovatele. Kulturní paměť je organizována pomocí svátků, jejichž rituální opakování zprostředkovává vědění uložené v paměti. Do svátků patří také rituály jako připomínka minulosti. Zvláštní roli zde hraje připomínka zesnulých: „*Jestliže je kultura vzpomínání především vztahem k minulosti a jestliže minulost vzniká tam, kde si lidé začnou uvědomovat rozdíl mezi včerejškem a dneškem, pak smrt představuje prapůvodní zkušenost tohoto rozdílu a vzpomínka vázaná na mrtvé je prapůvodní formou kulturní vzpomínky.*“¹⁰³ Její retrospektivní forma udržuje mrtvé v přítomnosti, stejně jako jejich obraz jednoty. Prospektivní forma dělá z nebožtíků nezapomenutelné, je závislá na typu společnosti, z mrtvých činí hrdiny. Jejich formou jsou různé pomníky, či připomínky zesnulých. Vzpomínání na mrtvé má charakter kulturní paměti, neboť má specifické nositele a obřady, ale také charakter komunikativní paměti, tím, že představuje obecnou společenskou formu.

---

¹⁰² Srov. BOURDIEU, P., *Teorie jednání*.

¹⁰³ ASSMANN, J., *Kultura a paměť: Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*, s. 57.

8. Metodologické postupy

Motivací tohoto textu byla snaha pomocí orální historie identifikovat změny v průběhu smutečních obřadů od druhé poloviny 20. století doposud. Samotným rozhovorům, jež tvoří páteř celé práce, předcházelo studium primárních a sekundárních literárních pramenů. Po získání teoretického rámce¹⁰⁴ pro vytvoření okruhu výzkumných otázek bylo přistoupeno k oslovení¹⁰⁵ narátorů a realizaci rozhovorů. Narátoři byli vybráni tak, aby prožili v socialismu alespoň část dětství, s tím, že věk narátorů byl rovnoměrně rozložen, mezi 30 a 80 lety. Záměrně byly zvoleny různé generační skupiny, aby byly získány vzpomínky různých generací na různá období socialismu a transformace. Snahou bylo vybrat narátory tak, aby pocházeli z různých regionů republiky a výzkum tak nabyl co nejvíce informací o odlišnosti pohřebních ritů. Jejich výběr probíhal z části záměrným výběrem a z části metodou sněhové koule. Nahráno bylo 7 rozhovorů, jejichž délka se pohybovala mezi 25 minutami až jednou hodinou. Vzhledem k rozlehlosti republiky a především různosti krajových zvyklostí nebylo bohužel možné oslovit v každém regionu narátora. Práce proto svým způsobem zůstává otevřena pro případné rozšíření.

Narátoři byli osloveni¹⁰⁶ telefonicky nebo osobně, kdy jim byl vysvětlen záměr práce, a byli požádáni o poskytnutí rozhovoru. Rozhovory byly vedeny výhradně v jejich domácím prostředí, aby se cítili dobře a vyprávění bylo co možná nejpříjemnější. Rozhovory měly částečně narativní¹⁰⁷ charakter. Pro možnost krajové analýzy pohřebních ritů byli narátoři na začátku, popřípadě nakonec rozhovoru, požádáni o krátké životopisné vyprávění. Poté byla položena otázka, jak vzpomínají na pohřební slavnosti v období svého dětství. Otázka velmi často téma otevřela, a narátoři plynule pokračovali ve vyprávění pohřbů, jež zažívali až do své dospělosti. Na narativní vyprávění bylo navázáno doplňujícími otázkami, pakliže jejich odpovědi nebyly zodpovězeny vyprávěním. Tématické okruhy a dotazy byly připraveny předem v relevanci daného tématu, zařazeny do různých kategorií, a to: průběh samotných pohřebních obřadů, popis jednotlivých

---

¹⁰⁴ STRAUSS, A.; CORBINOVÁ, J., *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*, s. 10-25.

¹⁰⁵ HENDL, J., *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*, s. 149-154, SEALE, C., *Kvalita v kvalitativním výzkumu*.

¹⁰⁶ HENDL, J., *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*, s. 164-177, VANĚK M.; MÜCKE, P., *Třetí strana trojúhelníku: teorie a praxe orální historie*, s. 141-144.

¹⁰⁷ SCHÜTZE, F., *Narativní interview ve studiích interakčního pole*.

rituálů, průběh smutečních hostin, připisování důležitosti smutečních rituálů, důraz na místo konání a přibližný letopočet, zda narátor vnímá rozdíl mezi pohřebním ritem v době svého mládí a nyní, zda narátor vnímá vstup a vliv ideologie na pohřební obřady a osobní hodnocení smutečních slavností. Okruhy témat a dotazů směřovaly k dosažení cíle výzkumu a získání relevantních informací. Bylo nutné zaměřit se především na podobu jednotlivých rituálů, podstatné také bylo osobní hodnocení vstupu ideologie a význam svobody. Získané orální prameny měly pomoci odpovědět na výzkumnou otázku: *Přinesla komunistická vláda změnu pohřebního obřadu?* Pokud ano, mou snahou bylo tuto změnu identifikovat, spolu s ní také případné nuance v samotném přístupu k smrti. Téměř všechny rozhovory probíhaly bez přítomnosti dalších osob. Narátoři byli požádáni o podpis tzv. souhlasu se zpracováním osobních a citlivých údajů na základě zákona č. 101/2000 Sb. Po realizaci rozhovoru byly vypracovány protokoly rozhovorů a bylo přistoupeno k jejich přepisu a redikci. Následovala jejich obsahová analýza, vzájemné porovnání a nakonec porovnání s teoretickým základem získaným z literárních pramenů. Během celého výzkumu byly dodržovány veškeré etické zásady¹⁰⁸ orální historie.

Vzpomínky mých narátorů na pohřební slavnosti, jichž se zúčastnili, jsou velmi cenné. I takto malý vzorek respondentů pokrývá pohřební zvyklosti ve městech a na vesnicích, během téměř celého období socialismu. Cílem práce není identifikovat změny pohřebních zvyklostí v jednotlivých desetiletích socialismu, naopak spíše shrnout různé varianty tehdy praktikovaných pohřebních ritů a ty komparovat se současnou podobou a přístupem k rituálu. Protože téma smrti není ve společnosti oblíbené, výzkum byl do jisté míry ovlivněn tímto skeptickým postojem¹⁰⁹. Ačkoliv velkou část narátorů dobře znám, bylo extrémně důležité velmi citlivě představit celý výzkum a jeho cíl. Osobní a citlivý přístup je pro orálního historika samozřejmostí, v tomto výzkumu jsem ovšem pocítila jeho významnost. Téma smrti a posledního rozloučení vyžaduje abnormální pokoru k narátorům, neboť každý má s tématem nějakou životní zkušenost, navíc téma smrti kolem sebe soustředí zkušenosti spíše negativního rázu. Ačkoliv narátoři byli s nahráváním i tématem obeznámeni, vyprávění se často nesla v napjatější atmosféře. Téma rozhovoru nutí vždy narátora nad daným okruhem vzpomínek přemýšlet, pohřební rity jsou navíc specifické tím, že jedince často zavedou k myšlenkám na vlastní konec. Klidné vyprávění o smutných a žalostných zážitcích často vyžaduje vyrovnání a odstup,

---

¹⁰⁸ VANĚK M.; MÜCKE, P., *Třetí strana trojúhelníku: teorie a praxe orální historie*, s. 210-216.

¹⁰⁹ GUILLEMIN, M.; GILLAM, L., *Etika, reflexivita a „eticky důležité okamžiky“ ve výzkumu*.

což se v tomto tématu jeví jako problematické. Mnohdy nastaly situace, kdy narátor narazil na svou Pandořinu skříňku. Tyto chvíle, pro mne, jako historičku – tazatelku, byly významné. V první řadě bylo třeba projevit patřičnou účast narátorovi, jež vyžadovala zvládnutí vnitřního boje mezi soucitem s narátorem, zvyklostmi tazatelky a pocitem, prahnoucím po informacích. I přes tyto vypjaté momenty, extrémně psychicky náročné především pro narátory, proběhly veškeré rozhovory pokojně a dosáhly stanoveného cíle.

9. Průběh pohřebního obřadu v 2. polovině 20. století očima narátorů

Na našem území se ve 20. století setkáváme se dvěma dominantními způsoby pohřbívání, s ukládáním nebožtíků do země a s kremací. Ukládání rakví do země je klasickou křesťanskou tradicí, jež na našem území existovala již po staletí, a její podoba významně ovlivnila tradiční lidové rituály. V těchto rituálech se ovšem mnohdy mísila křesťanská tradice s tou pohanskou, ačkoliv křesťanská církev se původně tyto pohanské vlivy snažila zničit. Nakonec mnohé z nich přijala za své, některé přetrvaly samy o sobě. Pohřební rituál měl vždy svá pevně daná pravidla, s výraznými krajovými nuancemi. Můžeme jednoduše paušalizovat, že křesťanský pohřební rituál byl na našem území dominantní v první polovině 20. století. Ovšem již na jeho začátku zaznamenáváme významné snahy o zavedení pohřbu žehem. Myšlenka na spalování mrtvol nebyla nová, v podstatě se jednalo o obnovení prastaré tradice praktikované na našem území. Nicméně společnost byla značně ovlivňována církví, ta se s myšlenkou žehu neztotožňovala, jak potvrzuje i příběh Štěpána Poláška, jež zakládal v Novém Etyнку Spolek přátel žehu: „*Strýc Polášek to vlastně zakládal v Etyнку. Takže se tam přihlásila celá rodina, včetně nás dvou dětí. A dostával anonymní dopisy, výhružný, tak skočil pod vlak.*“¹¹⁰ „*On měl právě kvůli tomu s farářem neshody. On když to založil, tak sháněl lidi, kteří by se dali pohřbít žehem a s farářem měl neshody pro to. A skočil teda pod tu lokálku. Přišel z Moravy, byl to katolík, pak taky vystoupili z církve.*“¹¹¹ Získané vzpomínky, byť týkající se malé vesnice, dokazují vyhrocenou společenskou situaci panující od 20. let, kdy boj o zavedení pohřbu žehem vrcholil, a klerikálové byli proti legalizaci kremací. Ačkoliv jejich nevole zákonodárny proces již nezastavila, jejich odpor k žehu přetrvával ještě po několik desetiletí. Myšlenka obnovení žehu měla přinést uvolnění klerikálních poměrů, svobodu volby pohřbu, stejně jako novou politiku hřbitovních míst. I přes to, že žeh byl legalizován, jeho praktikování bylo zprvu velmi vlažné, především pro jeho vysoké náklady. I tento aspekt pomohl křesťanskému rituálu udržet se na dominantní pozici. Druhá polovina století je charakteristická postupnou změnou poměru obou druhů pohřbu ve prospěch žehu. Poměry se měnily zvolna, změna byla ovlivněna mnoha faktory,

---

¹¹⁰ Rozhovor vedený s Janou Havránkovou, 2.7.2012 (dále citováno jako Rozhovor s J.H.).

¹¹¹ Rozhovor vedený s Evou Kařízkovou, 2.7.2012 (dále citováno jako Rozhovor s E.K.).

především jednotlivými regiony, silou jejich náboženské tradice, rodinným zázemím, morálními hodnotami a dalšími faktory.

Podoba křesťanského pohřbu i v druhé polovině století navazovala na tradiční obřady z předchozího období¹¹². Přetrvávalo trojí rozloučení s nebožtíkem – v domě, v kostele a na hřbitově, vše za přítomnosti kněze. Lidé umírali především v domácím prostředí, úmrtí v nemocnicích byla spíše výjimečná. Společnost byla se smrtí vyrovnána, ač bylo těžké ji přijmout, její přítomnost v životě byla přirozená. Zemřel-li člověk, rodina a sousedé se o něj dobře postarali. Nebožtík byl zaopatřen, tradičně ženami, které jej omyly, oblékly do svátečního oblečení. Dbalo se také na správné uložení těla: „*To se musely hned dát ruce na prsa, jinak by ztuhly, brada se podvázala, aby se neotevírala pusa a na oči se daly penízky. Mince, kovový.*“¹¹³ Funus byl tradičně vypravován z domu nebožtíka, kam se za ním chodila loučit rodina a sousedé: „*Babička když umřela třeba, co byla máho otce matka. Tak ve sklepě, dveře se většinou vysadily, jak byly dvoukřídlový. Nic jinýho nebylo. Tak půlka dveří a dala se do toho sklepa, už oblečená, přikryla se bílým prostěradlem. A potom, když byl pohřeb, tak jí dali do rakve, domů, do cimry. Do obýváku třeba, co byla největší cimra. Tak se daly dvě židle, na to se postavila rakev a farář si sem pro ní přišel, pro tu zesnulou.*“¹¹⁴ Sousedé, či obyvatelé celé vesnice, dle její velikosti, se přišli s nebožtíkem rozloučit domů a vyprovodit jej při jeho poslední cestě, na hřbitov: „*My jsme samozřejmě na každé ten pohřeb vlastně šli. A hlavně jako děti, protože ona to byla taková atrakce určitá.*“¹¹⁵ Rituál řídil kněz, jenž v domě smutku pronesl první modlitby a rozloučení: „*Farář potom když přišel, tak se rozloučil, zabila se rakev, zaklopila, zabila se rakev a na máry. Když jako vynášeli, tak vždycky houpli nad těma dveřma, jako když se loučí.*“¹¹⁶ Kromě jakési nepsané povinnosti přijít se rozloučit s nebožtíkem, mělo loučení také hluboký společenský význam. Bylo významnou událostí, kde se sešla velká skupina lidí, a tak bylo tématem příštích dnů. Bylo o čem povídat, koho pomlouvat, jak dokazují vesnické praktiky: „*To šlo, hlavně ty baby, ze zvědavosti. Protože dostali pohoštění a napít, štamprličku nebo tak. A to jsi viděla ty jejich oči a tohle všechno.*“

---

¹¹² Srov. Narození a smrt v české lidové kultuře, Pohřbívání a hřbitovy, Stručné dějiny smrti, ARIÈS, P., *Dějiny smrti. Díl 1: Doba ležících*, ARIÈS, P., *Dějiny smrti. Díl 2: Zdivočelá smrt.*

¹¹³ Rozhovor vedený s Janou Vondráškovou, 3.8.2012, písemný záznam.

¹¹⁴ Rozhovor vedený s Janem Vondráškem, 3.8.2012 (dále citováno jako Rozhovor s J.V.).

¹¹⁵ Rozhovor s E.K..

¹¹⁶ Rozhovor s J.V.

No to bylo ze zvědavosti! Protože do toho baráku třeba za celý život nikdo nepřišel. A tyhle baby, vylezlo to ven, uplakaný, pomodlily se a už to drbalo! A vidělas tohle a nebo tohle? To bylo hrozný. Opravdu. ¹¹⁷ Tehdy byl ještě běžný termín plačky označující osoby přicházející do domu smutku zaplakat nad úmrtím, za což je čekala odměna v podobě dobrého jídla a pití. Řádné oplakání nebožtíka bylo nutností. Dopravení rakve z domu na hřbitov obvykle zajišťovali rodinní příslušníci nebo lidé z pospolitosti, kteří rakev nesli na márách. Dle kraje, jeho vyspělosti a sociálního postavení rodiny byly také používány kočáry tažené koňmi nebo později pohřební vozy: „*Pamatuju se, že ještě když jsem byla malá, byl zvyk vystavovat nebožtíky v bytě, takže jsem se byla podívat na pana inženýra Fišera, který zemřel někdy v 50. letech. Ale pohřby už potom byly samozřejmě průvody, ale už to netáhli koně, ale naproti nám bylo truhlárství, tam, co je Adélka a strejda Hlinka, náš vzdálený příbuzný, měl k tomu ještě jakoby pohřební službu. Takže to bylo takový auto, něco podobného jako byly starý sanitky, ale samozřejmě černé a v oknech to mělo vyleptaný, ne samozřejmě kříž, ale nějaký smuteční motiv. No a hrála kapela a šel buď z domu úmrtí, nebo z kostela průvod na hřbitov.*“ ¹¹⁸ V případě, že v obci fungovaly spolky jako myslivci, či hasiči bylo často zajištění těchto služeb na jejich bedrech. Ačkoliv byla tato služba považována za samozřejmou, za prokázání úcty k nebožtíkovi a jeho rodině, nebylo vždy snadné vše zorganizovat. Muži nesoucí rakev museli brát ohledy na místní podmínky, nezděra kdy komplikující manipulaci s rakví: „*Někde taky bylo těžký dostat se z baráku, se vytočit. To museli třeba nahoru a různě. No a dali ji na ty máry a na těch márách se nesla až na hřbitov. Do kostela, tam byla mše. A po kostele zase odnesli, tady to dělali hasiči. (...) Ty se postarali o celý pohřeb. Odnesli tu mrtvolu, na hrob jí dali, do hrobu jí pustili. Věnce, kytice, všechno nosili hasiči.*“ ¹¹⁹ Smrt byla běžnou součástí vesnického života, jakkoliv byla nepříjemná. Ne vždy nebožtík zemřel pokojně doma a zaopatření a pohřeb proběhly bezprostředně poté. Lidé zažívali i nepříjemné situace, kdy byl nebožtík objeven z různých důvodů až po delší době, v rozkladu. I v takovém případě ovšem fungovala pospolitost tak, jako v jiných případech: „*Když třeba Ratajka tajdle umřela, tak ona Jitka i Lída byla někde v cizině na dovoleně a ona už smrděla. Normálně kapala z té rakve voda. A ta nebyla k unesení. To jsme měli co dělat abychom jí odnesli na*

---

¹¹⁷ Rozhovor vedený s Janou Vondráškovou, 3.8.2012 (dále citováno jako Rozhovor s Ja.Vo.).

¹¹⁸ Rozhovor s J.H.

¹¹⁹ Rozhovor s J.V.

hřbitov. ¹²⁰ Obec a její občané se také museli vyrovnávat s úmrtím osob, které neměly rodinu, neměl je kdo do pohřbu zaopatřit. Pro tyto účely fungovaly márnice u kostelů, kam byl v takovém případě do smuteční slavnosti nebožtík uložen a postarala se o něj farnost. Na jedince bez příbuzenstva bylo uplatňováno tzv. domovské právo, povinnost obce takovým lidem vystrojit pohřeb. Tyto pohřby se nijak významně nelišily od pohřbů jiných, byly pouze méně okázalé, nebožtíci měli obyčejné rakve, „*nebralo se muziky*“ ¹²¹. Ač byli tito lidé opuštění, posledního rozloučení s nimi se účastnila celá obec. Jak ovšem dokládá následující vzpomínka z 50. let, sloužily márnice v případě nutnosti také lékařským účelům: „*Když tajdle Vránek, ten se podřezal, Pepíka děda. Ten se podřezal a ještě si podřezal tepny a našli ho asi za dvanáct dní. V zimě, v poli, už ho klovali vrány. Jo, tak ho tam odvezli a byl tady ten doktor a dělali nějakou pitvu, jestli nebyl jako úmyslně zabit. A tam je i oltář, takovej obyčejnej, svícny. Jo, a tam byl u toho i farář a my ministranti. Já jsem... mě se o tom zdálo. Já se bál jít na půdu a všude.*“ ¹²²

Samotný obřad probíhal v kostele rekapitulací nebožtíkova života a tradiční zádušní mší. Následoval průvod na hřbitov, který stejně jako na cestě ke kostelu, doprovázela muzika. Dle krajevých zvyklostí a ekonomických možností pozůstalé rodiny chodila buď dechová kapela, či pouze jeden, dva muzikanti, jinde se obešli zcela bez nástrojů a pouze se zpívalo. Někde pohřební průvod provázela muzika a při ukládání do rakve pouze zpíval kostelní sbor. Zajištění hudebního doprovodu bylo často jednou z nejnákladnějších položek celého obřadu: „*Ministrantům nic, kostelníkovi se dávalo. Farářovi dvě stě a kostelníkovi padesát korun a Podrázskéjch (tři zpěváci, pozn. autorky), ty si brali pět set.*“ ¹²³ Přimo u hrobu, který byl již připravený na uložení rakve, proběhlo poslední rozloučení, které vedl opět kněz, či později některý z veřejných činitelů obce: „*Farář potom šel s tím průvodem na hřbitov a tam ještě cákal.* (Vy kropil hrob a pronesl poslední rozloučení, pozn. autorky) *A měl proslov. A nebo, když to nebyl věřící, což už pak v 50. letech nebylo moc populární, tak šel z domu smutku průvod na hřbitov a tam promluvil třeba nějaký činovník, když byl v nějakým spolku. Nebo někdo z Národního výboru.*“ Smuteční řeč tedy ne vždy spočívala

---

¹²⁰ Rozhovor s J.V.

¹²¹ Rozhovor s J.V.

¹²² Rozhovor s J.V.

¹²³ Rozhovor s J.V.

pouze na knězi, důležitou roli zde hrály také jednotlivé spolky, jako hasiči, a později komunistická strana.

Jak naznačuje jedna z výše uvedených vzpomínek na nalezení sebevrahova těla a jeho pitvu, v nedávné minulosti musela společnost čelit různým situacím, které nebyly zcela standardní. Právě pohřbívání sebevrahů bylo zřejmě nejožehavějším tématem, neboť římsko-katolická církev považovala pohřbení sebevraha do hřbitovní půdy za její znesvěcení. Přístup církevních činitelů k pohřbívání sebevrahů se různil: „*Jenže co ten velebníček tady byl, to byl blázen. Ten, Honza Daňků, tak ten se oběsil. Ne, skočil pod vlak. Tak on ho nešel pochovat. Že sebevrahy nepochovává. Že patříj za zed’.*“¹²⁴ Jinde naopak chlapci, který se sám zabil: „*Církevní pohřeb vypravili a pohřbili ho normálně do rodinné hrobky. Všichni jsme u toho byli.*“¹²⁵ Takové situace byly vždy závislé na daných okolnostech, za kterých jedinec zemřel, a především na osobě kněze. Jeho přístup určoval budoucí spočinutí nebožtíkovo. Specifické byly pohřby mladých lidí či dětí, jejichž smuteční průvody obvykle doprovázelo procesí družiček v bílých šatech a mládenců v černých oblecích: „*Když jsem byla malá, zemřel v Deštné chlapec, zmije ho uštkla. Měl krásnej, velkej pohřeb. Šlo tam asi dvacet děvčat oblečených jako družiček, v bílým.*“¹²⁶

Důvodů, z jakých lidé postupně začali přistupovat ke kremacím, bylo mnoho – od modernizace a sekularizace společnosti spojené s vystupováním z církví a ideologickou masáží, po čiré přesvědčení o kvalitách žehu. Unikátní příčinu pro přistoupení k žehu identifikují narátoři v jedné jihočeské vesnici, kde žeh získal převahu „z donucení“¹²⁷. Ačkoliv křesťanská tradice přežívala, chyběl v ní důležitý článek, hrobník: „*Oni chtěli do země, protože víra říká do země. Potom to začalo tím, že neměl, kdo to kopat. V kterým roce, to nevím, ale vzniklo to tím, že nebyli hrobníci. Že to nikdo nechtěl dělat. A proto se začalo žehem, pálit. (...) Matka když umřela, to jsme měli hrobaře až z Lomnice. Tady to už nikdo nedělal. Dělal to jeden čas Zvánovec, jenže oni jí říkali hrobařko, tak toho musel nechat. A jezdil sem z Lomnice. Jenže to bylo stejně, v zimě, my jsme mu pomáhali, když zemřel táta, to bylo sedmdesát centimetrů zmrznuto, tak jsme měli takový sekáče metrový a palici dřevěnou a co jsme neusekli sekáčem, tak nebylo. A on si bral pět set! Tenkrát to*

---

¹²⁴ Rozhovor s J.V.

¹²⁵ Rozhovor vedený s Evou Kařízkovou, 3.7.2012, písemný záznam.

¹²⁶ Rozhovor vedený s Evou Kařízkovou, 3.7.2012, písemný záznam.

¹²⁷ Rozhovor vedený s Ja.Vo.

*nebylo vůbec, to byly peníze!*¹²⁸ Kromě nedostatku pracovní síly na hřbitovech byl také významný komunistický vstup ideologie do způsobů pohřbívání. Ačkoliv kremace byla legalizována již ve 20. letech, její rozmach nebyl takový, jak zakládající spolky předpokládaly. Rozšíření pohřbu žehem bylo ovlivněno mnoha aspekty, díky nimž se kremace rozšiřovala více v městském prostředí. Nicméně rozmach tohoto způsobu pohřbívání nelze jednoduše paušalizovat, byl krajově odlišný a mnohdy bylo možné i v jediném kraji najít výrazné nuance, ostatně, jako doposud. Pohřeb žehem získal díky komunismu zcela jiný obsah. Původně pokroková myšlenka stojící na praktických argumentech se stala politickým nástrojem boje proti víře. A tak i do míst, kde existovala silná křesťanská tradice pohřbívání, pronikla snaha o její likvidaci: „*Postavili tu obřadní síň, tam byli i mrazáky! Mrtvola byla vystavená za sklem. No, a když potom byl pohřeb, tak oni to tam vyjeli, dali to na takovej vozík a jelo se až k hrobu. A byl rozhlas, třeba ti tam hráli Čechy krásný, Čechy můj, nebo kdo si co dal zahrát a ta hudba byla rozvedená na hřbitov až. Takže jako muziky nemuselo bejt, nic. Jenže farář odmítl tam chodit, že je to komunistický. No tak prostě když to byla ženská, tak dělala rozloučení většinou Vaňková nebo Pouzarka a když to byl chlap, tak Malecha. A přečetl tam u hrobu ten jeho celej životopis od narození až, kdy se narodil a kdy se oženil a koho si vzal a odkad' byl až do úmrtí. Celej jeho životopis tam přečetl, protože to si zase vytáhl od těch jeho pozůstalejch. Vlastně u hrobu nikoho nemůžeš pomlouvat, tam chválíš i jak se říká, darebáka.*“¹²⁹ Narátor hovoří zhruba o polovině 70. let, kdy byla ve vsi postavena obřadní síň, bezprostředně vedle hřbitova a kostela. Na místní vesnické poměry šlo o poměrně pompézní stavbu, obřadní síň, s čalouněným vybavením a dvěma chladícími zařízeními pro mrtvé, měla nahradit „zastaralou“ márnici a církevní rozloučení v kostele. Stavba byla financována místním Národním výborem, jeho členové také na tamních obřadech řečnili a převzali tak roli faráře. Přesto, jak je ze vzpomínky patrné, se rozloučení odehrávalo v podobném duchu jako v kostele. Obřad byl pouze přesunut do obřadní síně okleštěné od křesťanských symbolů, tradiční zvyk nesení rakve na márách nahradila moderní technologie a namísto živé muziky pustili hudbu z rozhlasu. Samotný projev, ač ho nepronášel kněz, měl obdobný charakter rekapitulace nebožtíkova života, s absencí modlitby. Smuteční řeč byla velmi často pronášena nad hrobem, stejně jako u křesťanského ritu. Křesťanské přímluvy a čtení nahradila ideologie. Obřadní síň měla být

---

¹²⁸ Rozhovor s J.V.

¹²⁹ Rozhovor vedený s Janem Vondráškem, 3.8.2012, písemný záznam.

krokem k zavedení žehu, počítalo se zřejmě s převozem nebožtíků do nejbližšího krematoria v Českých Budějovicích. Nicméně proběhnuvší pohřby zvolily sice civilní ráz, rodiny ovšem často trvaly na uložení rakve do země. Místní Národní výbor jistě počítal s tím, že v síni budou vypravovány pohřby z celého okolí, tato očekávání se ovšem nenaplnila. V síni se konalo minimum pohřbů, a v případě, že někdo z vesnice zvolil pohřeb žehem, konal se obřad přímo v českobudějovickém krematoriu. Měla-li pozůstalá rodina zájem o uspořádání církevního rozloučení v této síni, hrála podstatnou roli osobnost místního faráře. Ačkoliv jeden farář odmítl sloužit v síni pro její ideologický charakter, další na toto nehleděl: „*Potom, když tady přišel ten druhý farář, tomu to bylo jedno. No ale zase – proč bys dělala jeden obřad tam a druhý v kostele. Tak se to už nedělalo tam, vůbec nic a dělalo se to v kostele.*“¹³⁰ Benevolentní přístup kněze paradoxně způsobil návrat posledního rozloučení do prostor kostela, a spolu s tím tedy i obnovení tradičních průvodů a živé hudby. Nicméně se nejednalo o definitivní zakončení boje mezi církevním a komunistickým přístupem k pohřbívání, ale o další z mnoha vývojových fází. Vliv ideologie a normalizace na pohřbívání byl zásadní, informace získané z rozhovorů potvrzují výrazný rozmach kremací v druhé polovině 60. a především pak 70. let¹³¹, kdy vliv ideologie pronikl i do oblastí se silnou křesťanskou tradicí. I přes propagandu žehu a tlak na církve se nikdy nepodařilo dosáhnout vytlačení tradičního církevního pohřbu.

Změna ve způsobu pohřbívání probíhala různým tempem a v závislosti na mnohých proměnných. Rané obřady v krematoriích probíhaly často ve velké vzdálenosti od bydliště zesnulého, neboť rozsáhlá síť krematorií měla teprve vzniknout. Narátorka vzpomíná na odvoz mrtvého dědečka v r. 1940: „*Byla jsem na tom pohřbu a bylo to tak, že on měl dědeček osm živých dětí, tak všichni tam byli i s dětma, taky vnoučata. To už jsem byla vnouče, asi dvanáctiletá. Rakev byla daná do auta, a příbuzenstvo a přátelé a sousedi šli tu rakev s vozem vyprovodit na konec Kamenice, pak auto odjelo a pak byl pohřeb až v Praze v krematoriu. (...) No a tam vlastně od té doby je v krematoriu deska a tam je pro šest uren pod tou deskou taková vyzděná komůrka.*“¹³² Zda probíhalo následné rozloučení v obřadní síni za účasti rodiny, se bohužel zjistit nepodařilo, nicméně spálit a pohřbít na pražském hřbitově se postupně nechala prakticky celá rodina, ačkoliv v Praze nežila. Žeh pro ně byl

---

¹³⁰ Rozhovor s J.V.

¹³¹ Srov. Kremační hnutí, s. 28.

¹³² Rozhovor s E.K.

otázkou pokroku, všichni si přáli občanské rozloučení. Fakt, že byl jejich popel pohřben na vzdáleném hřbitově, dokazuje jejich pokrokový postoj k pohřbívání. Vzhledem k tomu, že rodina žila daleko od Prahy, musela počítat s tím, že její hrob nebude navštěvován často. Snad i to patřilo k tehdy pokrokovému přístupu k smrti. Obřady v krematoriích podle vzpomínek narátorů probíhaly v podstatě velmi unifikovaně: „*Hrála hudba, vážná. Pak někdo řekl, a pak ta rakev buď zajížděla, nebo tak, jak je to v Jindřichově Hradci (před rakev předjede zástěna, pozn. autorky). Krásný, to se mi líbilo v Českých Budějovicích, tam je takhle rakev, a za ní je to prosklené a je vidět do přírody. Na takovou louku.*“¹³³ Nástup krematorních pohřbů znamenal výraznou změnu v podobě tradičních zvyklostí. Nejen, že pohltily církevní hodnotu pohřbu jako takovou, začaly také oddalovat pozůstalou rodinu od zemřelého. Začalo převažovat ukládání nebožtíků v prostorách pohřebních služeb, což s sebou často neslo přenesení tradice zaopatření právě na pohřební službu. Fakt, že bylo tělo uloženo již na místě obřadu, znamenal minimalizaci pohřebních průvodů, nebo dokonce i jejich zákaz z důvodu blokáce dopravy. Namísto toho byli zemřelí vystaveni přímo v obřadní síni, kde se s nimi mohli pozůstalí a ostatní smuteční hosté rozloučit v otevřené rakvi, pakliže si to rodina přála. Kremace věřících začaly být běžnou záležitostí: „*Jo, my jsme byli všichni věřící. Ovšem evangelíci. A další pohřby to byly, aspoň co se můj rodiny týče, dědeček, babička, táta, tak to všechno byla kremace. To bylo normální.*“¹³⁴ V případě vesnických pohřbů, kde se využívalo vzdálených krematorií, bylo nutné zorganizovat dopravu pozůstalých a sousedů na místo obřadu, neboť ne každý vlastnil osobní automobil. Pro tyto účely se využívaly autobusy, které svezly smuteční hosty na obřad a zajistily tak svým způsobem hojnou účast, jak bylo doposud zvykem při obřadech v kostele. Konání pohřbu v krematoriu ovšem neznamenal, že obřad musel být občanský. V případech pohřbů osob z dalekých vesnic s katolickou tradicí byl obřad často celebrován knězem. Pro věřící to byl svým způsobem kompromis – tělo bylo spáleno, obřad byl ovšem církevní, věřící tedy odcházel ze světa zaopatřen. „*Sloužil kněz, anebo tam byla ta uvaděčka. Záleží, jak kdo. Ale většinou tam bejvali Poláci, polský kněz, ty jsou tam dodneška.*“¹³⁵ Obřad v síni krematoria pohřeb výrazně zkrátil. Z ceremonie začínající bezprostředně po smrti, obnášející náročné technické zabezpečení, nákladné přípravy, průvod a rozloučení, se stal obřad trvající několik minut a zahrnující minimum zásahů

---

¹³³ Rozhovor s J.H.

¹³⁴ Rozhovor vedený s Jiřím Chudobou, 2.7.2012 (dále citováno jako Rozhovor s J.Ch.)

¹³⁵ Rozhovor s J.V.

pozůstalých. Rozšíření kremací tedy usnadnilo praktické starosti s realizací pohřbu nejen rodině, ale celé pospolitosti. Zároveň smrt jako takovou od společnosti oddálil. Změna nastala také ve způsobu ukládání urn. Ty byly často ukládány, stejně jako rakve, do samotných hrobek, ať už pod desku či byla vyrobena speciální okénka na náhrobcích: „Většinou to měli na hrobech, dali to pod zem, tu urnu.“¹³⁶ Další možností byly urnové háje nebo komunisty proklamovaná kolumbária, která šetřila místo v zemi. Kolumbária se stala poměrně oblíbenými, pro svoji jednoduchost: „Jsou tam i lidi zdaleka, který sem farností nepatří, ale jsou tu třeba děti. Tak si je sem vezmou.“¹³⁷

Rituál smuteční hostiny nebyl vázaný na křesťanskou pohřební tradici. Nicméně nový rituál krematorního pohřbu jeho realizaci minimálně zkomplikoval. V případě pohřbu v kostele smuteční hostina plynule navazovala na poslední rozloučení na hřbitově. Pohřební průvod odcházel ze hřbitova stejně, jako na něj přišel, směřoval buďto do domu zesnulého: „To bylo v tom baráku doma. Odkud byla ta mrtvola. To se vždycky dělal guláš nebo byly řízky, ti tam zašli, popili, popovídali. Ti pozůstalí vždycky museli ty příbuzný obejít, s každým prohodit.“¹³⁸ nebo do hospody: „Zpátky se šlo už s veselou a ta rodina toho zemřelého pozvala hosty do hospody na občerstvení. A tam se hrálo jako už vesele. To bylo zajímavý. Bylo tam vždycky půl Deštný. A všechny děti, že jo. No, děti do hospody asi ne. No ale, já nevím, možná, že si tam všichni netroufli, že jestli osobně někoho pozvali, to už nevím.“¹³⁹ Pohoštění smutečních hostů bylo dobrým mravem. Početnost hostů se lišila krajově i co do rodinných zvyklostí. Často ovšem byla zvána široká rodina, někdy sousedé a někdy byla hostina otevřena všem, kdo chtěli přijít. Tak tomu bylo především na malých vesnicích, kde byla účast na smuteční hostině považována za stejně důležitou jako samotné oplakání nebožtíka. Stejně jako rozloučení s nebožtíkem doma a pohoštění před obřadem byla hostina po ceremonii důležitou společenskou událostí, na niž se později vzpomínalo. Místní společnost dokonce bedlivě sledovala, co se podává jako pohoštění. Předpokládalo se, že nebožtík musí být uctěn svátečním pokrmem a pořádně zapít: „Se pamatuju, když umřel dědův bratranec, tak teta - oni byli docela bohatý, protože měli záhumenku a velký hospodářství, syna jednoho mají v západním Německu, zvěrolékař je. Tak teta objednala

---

¹³⁶ Rozhovor s J.V.

¹³⁷ Rozhovor vedený s Ja.Vo.

¹³⁸ Rozhovor s J.V.

¹³⁹ Rozhovor s E.K.

v hospodě guláš. Tak jí pomluvili, že to je takový obyčejný, že měly bejt řízky.“¹⁴⁰ Být pozván na hostinu a nezúčastnit se jí bylo považováno za projev neúcty k nebožtíkovi. Návaznost hostiny na obřad v krematoriu už tak jednoduchá nebyla. Fakt, že velká část nebožtíků a jejich rodin nepocházela z města, kde se krematorium nacházelo, výrazně komplikoval situaci. V případě, že pozůstali zorganizovali pro hosty dopravu autobusem, se obvykle po obřadu odjelo zpátky do vsi, kde se konala tradiční hostina a kde hosté byli kousek od domova. Později ovšem pozůstali přestali dopravu organizovat, počet hostů na pohřbech se snížil a rodiny musely čelit problému, zda hostinu realizovat, a pakliže ano, potom kde. Část byla věrna tradici a hostinu uspořádala ve vsi, kam se dopravili vlastními vozy a mohli přijít například i ti, kteří z různých důvodů na obřadu chyběli. Další variantou bylo uspořádat hostinu ve městě, v restauraci, často neznámé. Cizí prostředí způsobilo odosobnění hostiny, počet hostů se zužoval, ať už z důvodů praktických, nebo se rodina rozhodla sezvat pouze nejbližší příbuzné. A tak se tradiční zvyk přetavil do zcela nové, moderní podoby. Dům nahradila restaurace, přátele zastupovala často pouze rodina, hostiny se musely obejít bez hudby, nabraly oficiálního rázu, kde často chyběla kýžená katarze a uvolnění ve společnosti blízkých a milých lidí. Podoba smutečních hostin byla uniformována, podobně jako smuteční obřady v krematoriu. Jejich silný společenský význam se ztrácel tak, jako se uvolňovaly společenské vazby. V některých rodinách pohřební hostiny ani pořádány nebyly: „*Tady se to nedělalo, nějaký hostiny pohřební. To se nedělalo. No tak, když táta umřel, koho jsem měl. Pro koho bych dělal nějakou trachtaci. To nepřicházelo v úvahu.*“¹⁴¹ Způsob truchlení a vyrovnání se se ztrátou byl definovaný rodinnými zvyklostmi, kdy pro některé nebylo důležité účastnit se hostin pořádaných k úmrtí některého z přátel či kolegů. Nicméně tato zkušenost je ve vzorku narátorů ojedinělá.

Jak potvrzují oficiální statistiky¹⁴², na našem území stále přetrvávají oba způsoby pohřbívání. I získané orální prameny potvrzují živou existenci obou tradic. Na začátek je třeba říci, že ačkoliv oba způsoby pohřbívání existují, prošly mnohými ať už výraznými či nepatrnými změnami, které se díky získaným vzpomínkám podařilo částečně identifikovat. Znovu je nutné podotknout, že získaný vzorek je příliš úzký na celorepublikové

---

¹⁴⁰ Rozhovor s J.H.

¹⁴¹ Rozhovor s J.Ch.

¹⁴² Encyclopedia of Cremation, s. 440-456.

zobecnování, nicméně poskytuje dostatečné množství informací o současném stavu pohřbívání. Ačkoliv křesťanských pohřbů do země je v současné době minimum, získala jsem díky svým narátorům cenné informace o jejich průběhu. Zřejmě nejvýraznější změnou oproti minulým obdobím je vymizení tradičního trojího loučení s nebožtíkem. Společnost vyspěla do fáze, kdy pro aktivity dříve realizované v domácnosti byly vybudovány instituce. A tak i přes to, že jedinec umírá doma, což je dnes výjimkou, je obvykle zavezen do pohřebního ústavu, kde vykonají veškeré potřebné úkony. Výprava pohřbu z domu zesnulého, loučení rodiny a sousedů či zaopatřování mrtvých je v dnešní době vzácné: „*Vím o lidech, který umřeli doma, o hodně starých. Vím, že tam to funguje jinak, že třeba když umřela ve vsi souseďce máma, pět a devadesátiletá stařenka. Tak vím, že se ženský sešly, že jí pomohly jí umejt. Nahlásili to samozřejmě doktorovi, doktor jí prohlásil za mrtvou. A je to otázka roku do zpátku. (...) Tak oni ji prostě omyli, oblíkli a odvezli si jí pohřebáci. A i tak byl ten pohřeb vypravovanej jakoby téma pohřebákama. Kdy oni vždycky je dovezou. (...) Už ho přivezou nachystanýho v rakvi, oblečenýho.*“¹⁴³ Tento příklad je pozůstatkem dřívějších tradic, dnes nikoliv běžný rituál. Protože starost o nebožtíka dnes ve většině případů přebírají instituce, je organizačně méně náročné vypravovat církevní pohřeb až z kostela. Tradice loučení s mrtvým v jeho domě je dnes vzácností, stejně jako jsou dnes zřídka kdy otevřené rakve v kostelech. Tradiční pouť s rakví do kostela je také téměř zapomenutým obyčejem. V kostele či kapli obvykle probíhá tradiční rozloučení se zesnulým se zádušní mší. V závislosti na tom, jak je posléze naloženo s tělem zemřelého má následující podoba pohřbu dvě varianty. Je-li dodržena křesťanská tradice a rakev s nebožtíkem je ukládána do hrobu, děje se tak bezprostředně po mši v kostele tak, jak tomu bylo v minulosti. V takovém případě je zachován i rituál pohřebního průvodu, často s muzikou, je-li hřbitov od kostela vzdálený: „*Takže klasicky se šlo štrúdlm nahoru (z kostela na hřbitov, pozn. autorky). Jako blízka příbuzná jdeš na začátku. A ten štrúdl, než došel, tak to trvalo půl hodiny, fakt, kolem dvou set lidí. Hráli Zelený hájové. (...) Čtvrtina byla černá, čtvrtina byli hasiči, čtvrtina byli myslivci a čtvrtina byli autobusáci. Strejda byl strašně oblíbenej autobusák. Takže potom vlastně farář udělal ty obřady, a když šel do země, tak houkaly autobusy, hráli Zelený hájové, střílelo se a troubilo se jako hasiči.*“¹⁴⁴ Tato vzpomínka dokládá nejen přetrvávající existenci tradičního církevního pohřebního ritu, s hudbou, průvodem, dvojím obřadem, ale

---

¹⁴³ Rozhovor vedený s Evou Vondráškovou, 2.8.2012 (dále citováno jako Rozhovor s E.V.)

¹⁴⁴ Rozhovor s E.V.

také stálou existenci různých spolků, jenž člověka na poslední cestě vyprovází. Akt ukládání do země je důležitým rituálem, kdy se s nebožtíkem všichni loučí. Hraje obvykle oblíbená nebožtíkova píseň, myslivci střílí čestnou salvu a podobně. Někteří věřící volí možnost církevního rozloučení v kostele a následného žehu. V takovém případě je obřad vypravován z kostela, kde proběhne standardní rozloučení. Tradiční průvod k hrobu pak simuluje průvod jdoucí za pomalu odjíždějícím pohřebním vozem mířícím do krematoria: „*Dneska tady udělá poslední rozloučení, mši, všechno. Vynesou ho na marách před hřbitov, toho nebožtíka, strčej ho do pohřebáku, on nechá otevřené dveře, zahraje muzika. Oni se rozloučí, jdou za tím vozem, jako za rakví tedy. A on potom dojde k mostu a tam přidá, schová se tam do té zatáčky, zavře dveře a jede Budějce a je to hotový.*“¹⁴⁵ Současné pohřby v krematoriích jsou téměř totožné s těmi v minulosti, ať už v 70. letech, či dříve. Jejich struktura obvykle začíná vstupem hostů do síně, kde je již vystavena rakev a květinová výzdoba. Hosté mají možnost k rakvi položit květinové dary a je-li prostor, mohou se usadit za pozůstalou rodinu, popřípadě musí zůstat stát. Často hraje oblíbená nebožtíkova hudba, po níž přichází smuteční řeč. Tu může pronášet buď řečník z krematoria, kněz, či rodinný příslušník nebo přítel. Existuje také možnost více smutečních projevů. Po smuteční řeči jsou hosté vyzváni k tomu, aby povstali, sání zní další oblíbená skladba a rakev ze síně zmizí. Moment, kdy rakev z obřadní síně zmizí, simuluje její spouštění do hrobu a zasypání hlínou. Pro pozůstalé jde o nesmírně důležitý moment znamenající definitivum nebožtíkova odchodu. Následují kondolence smutečních hostů pozůstalé rodině. Obřady v krematoriu tedy mohou mít také dvojitý ráz – a to církevní nebo občanský, struktura rozloučení obvykle zůstává totožná. Krematorium obecně poskytuje větší možnost volby, než tradiční křesťanský rituál. Je tedy možné uspořádat rozloučení bez řečníka, kdy se hosté sejdou v síni, kterou zní hudba a tiše na nebožtíka vzpomínají. Variant poskytuje krematorium více, dává prostor individuálním potřebám. Proto je zřejmě podoba tamějších pohřebních obřadů považována za stabilnější, neprokazuje tolik změn jako pohřeb do země. Pojítkem různých variant obřadů v krematoriu je přítomnost rakve a fakt, že na konci obřadu ze síně zmizí. Vzhledem k minimalizaci rituálů a navíc možnosti jejich svobodné volby jsou obřady v krematoriu obvykle podstatně časově méně náročné, ovšem často unifikované: „*Bylo to teda s knězem, ale přijdeš, smuteční řeč, kněz dá smuteční řeč, zajede rakev a všechno*“¹⁴⁶ Tradice

---

145 Rozhovor s J.V.

146 Rozhovor s E.V.

smuteční hostiny zůstává z větší míry zachována. Ve většině případů jsou hostiny dnes ryze rodinnou záležitostí, kdy záleží na šíři a zvyklostech rodiny. Menší počet účastníků, kteří jsou spolu běžně v kontaktu, pak řeší logistický problém popsany výše. Narátoři popsali mnohé bolestivé ztráty, jejich výpovědi se ovšem shodují v atmosféře, které hostiny dodnes mají. Ta je, jako bývala dříve, veselejší. Pozůstalí vzpomínají na hezké chvíle se zesnulým, hostina je pro ně často stádiem, kdy si mohou dovolit uvolnit napětí z předchozích dní. Původní myšlenka hostin, tedy uctít nebožtíkovu památku je dodržována. Nehledí se již tolik na sváteční pokrmy, mnohdy přetrvává zvyk nebožtíka zapít. Důležitým aspektem, který nesmí být opomenut, je fakt, že rodiny jsou dnes často roztroušené, nejsou spolu v denním kontaktu. A tak zůstávají pohřební hostiny společenskou událostí, která tak nabývá další dimenze - možností setkat se spolu a pohovořit.

Domnívám se, že se mi podařilo oslovit poslední žijící generaci, která byla vychována tradičním způsobem v přístupu k smrti a až do své dospělosti se běžně se smrtí a účasti na ní setkávala. Smrt jimi byla vnímána jako přirozená součást života, ačkoliv mnohdy setkání s ní bylo nechtěné a nepříjemné. I přesto byla účast na pohřebních rituálech osob z pospolitosti samozřejmá a často nezištná. Zároveň jsem zachytila vzpomínky jedné z prvních generací, jež zažila první občanská loučení v tehdy nově vystavených krematoriích, i boj za prosazení žehu. I tyto vzpomínky jsou obohacující a zároveň potvrzují shodu s oficiálními prameny o podobě tehdejší kremace.

Vzpomínky na poslední rozloučení, ať už církevní nebo kremace, jsou ve shodě s informacemi získanými z literatury. Zaměříme-li se na samotný průběh církevního rituálu, podařilo se nalézt významné shody skutečných vzpomínek, oficiální rétoriky i lidové tradice. Církevní obřad měl velmi silnou a pevnou tradici, proto se obřady konané v průběhu 50. - 70. let významně podobaly způsobu obřadů z předchozích desetiletí¹⁴⁷ a víceméně mezi nimi nebylo významného rozdílu. Ačkoliv narátoři potvrdili realizaci určitých starých zvyků jako je podvazování brady, pokládání penízků na oči nebo vynášení z domu nohama napřed, v mnohých případech již nebyli schopni říci, z jakého důvodu se tyto rituály prováděly. Znalost prapůvodních souvislostí a kořenů rituálů byla z velké části zapomenuta, zachovaly se pouze vzpomínky na jednotlivé institucionalizované

---

¹⁴⁷ Srov. Stručné dějiny smrti, Encyclopedia of Cremation, Kremační hnutí, Narození a smrt v české lidové kultuře, Pohřbívání a hřbitovy.

rituály. Tento fakt je svým způsobem logický, potvrzuje trend¹⁴⁸ zakořenění rituálu do života společnosti a ztrátu jeho prapůvodu. Lidové tradice a křesťanské pohřební zvyklosti se na venkově udržely i po nástupu komunismu. V tomto případě nelze generalizovat a určit přesný letopočet, který byl zlomový pro změnu způsobu pohřbívání. Přístup k pohřbívání byl zásadně ovlivněn krajovými zvyklostmi, sejetím s přírodou a s církví. Podíváme-li se na údaje o počtu kremací v jednotlivých pětiletkách¹⁴⁹, je zřejmé, že zlom nastával v polovině 60. a 70. let. Budeme-li tyto zvyklosti srovnávat se současnou situací, zjistíme, že rozdíly nejsou tak významné, jak bychom očekávali. Mé zjištění je, že v případě konání opravdu tradičního církevního pohřbu s uložením rakve do země, odpovídá průběh pohřbu své historické tradici popsané výše. Významnou změnou je obvykle dvojí rozloučení s nebožtíkem, namísto trojího. V současnosti je velmi vzácné konání první tradiční části obřadu spojené se zaopatřením mrtvého a průvodem na hřbitov. Obřad tedy obvykle začíná až v kostele a pokračuje rozloučením u hrobu. Pakliže se počítá se spálením nebožtíkova těla, je jeho tělo odvezeno do nejbližšího krematoria. Smuteční pochod na hřbitov pak často simuluje pochod za smutečním vozem. Ritus obřadu nad hrobem se nekoná bezprostředně po ceremonii v kostele, ale často po uplynutí určité doby, kdy je urna s popelem pietně uložena do hrobu. Tomuto obřadu bývá obvykle přítomna pouze nejbližší rodina, a je-li to jejím přáním, pak také kněz, který vykoná potřebné modlitby, podobně, jako by byla ukládána rakev. *„Člověk přijde k hrobu, uloží jim urnu, přistoupí na cestičku, ukloní se, odejde. Rodina si tam udělá, co potřebuje a jdou pryč. Někdy dvě, pět minut, někdy čtvrt hodiny, protože tam pláčou, loučej se, mají projevy. Ale tady jsem měl vlastně hodinu a půl, pohřební průvod jsem vedl na rytmy tanga. Opravdu jim hráli La Palomu. A od brány pohřební průvod na La Palomu až k hrobu. Hráli to nějaký muzikanti z Kmochova orchestru, takže fakt uměli hrát. Ukládalo se na Akáty bílé, protože to měli oba zesnulí rádi. Oni byli napůl Češi, napůl Francouzi, takže dva smuteční projevy – v češtině a ve francouzštině a prostý uložení dvou uren, pravda. (...) Ale když vám k tomu někdo, kdo to umí, zahraje La Palomu, tak... mělo to šmrnc prostě.“*¹⁵⁰ Ukládání urny s popelem má mnoho variant. Věřící dnes navíc mají oficiální možnost volby pohřbení, je tedy možné realizovat obřad v kostele a následně žeh, čehož je dnes hojně využíváno. Jde tedy o jakýsi kompromis mezi tradicí a moderním přístupem.

---

¹⁴⁸ Srov. Narození a smrt v české lidové kultuře.

¹⁴⁹ Kremační hnutí, s. 27-28.

¹⁵⁰ Rozhovor vedený s Davidem Stejskalem, 2.7.2012 (dále citováno jako Rozhovor s D.S.).

Zajímavé pro mě bylo zjištění, že na určitých místech se začal žeh rozmáhat v situaci, kdy byl nedostatek hrobníků, a tedy uložení rakve bylo problematické. Důvody pro rozšíření pohřbu žehem byly tedy různorodé. Do nástupu komunistického režimu v r. 1948 můžeme hovořit o přirozeném rozšiřování kremací na úkor církevních pohřbů. S nástupem nového režimu se pohřeb žehem stává zbraní, politickou propagandou. O tom svědčí výrazné nárůsty spálených nebožtíků z těchto let oproti předešlému období. V souladu s oficiálními statistickými údaji¹⁵¹ pozorujeme výraznější změnu v pohřebním ritu až s nástupem 70. let, kdy tlak socialistického státu na způsob pohřbívání vrcholí. Toto tvrzení potvrzují i vzpomínky narátorů na zmíněné období, kdy i do tradičních katolických vesnic pronikla propaganda a snaha překlopit církevní pohřby v občanské. Šlo o významný a ne zcela úspěšný moment, kdy sice velká část společnosti přešla k žehu či občanskému rozloučení, nicméně cesta k němu byla kostrbatá – od odmítání nového způsobu církve, přes neochotné věřící změnit své přesvědčení. Propaganda zahrnovala ne zcela důstojné snahy o potlačení církevních obřadů, potažmo vlivu církve celkově. Je nutné podotknout, že pohřbení žehem samo o sobě neznamenal absenci církevního smutečního obřadu. Kremace rozšířila škálu možností pohřbívání. V době významného tlaku vládní ideologie, především v 70. letech, se setkáváme s častou kombinací církevního obřadu a následné kremace. Tento způsob se zachoval do dnešní doby a významně ovlivnil dosavadní podobu pohřbů, když de facto znemožnil průvody a rituální ukládání rakve do hrobu. To nahradilo ukládání urny, které si spíše vytvořilo vlastní rituál, který je variabilní. Se spáleným popelem je možné nakládat různými způsoby, od uložení do hrobu, hrobky či kolumbária, přes vsyp či rozptyl na různých místech. Je zajímavé, že ve vzpomínkách narátorů bylo zachyceno minimum odkazů na rozptyl či vsyp, dnes poměrně populární způsoby naložení se spáleným popelem. Zdá se tedy, že jejich rozmach nastal až v poslední době, a že tradice uložení popela do země, resp. hrobu, zůstává na mnoha místech pevně ukotvena. Kremace jako taková přinesla jednu zásadní změnu ve způsobu pohřbívání a to postupnou individualizaci obřadu, odspolečenštění, unifikaci až do rovin jakéhosi odosobnění. Pohřby v krematoriích neznamenaly tak výrazný rozdíl mezi současností a minulostí, vzpomínky jsou ve shodě i s literárními prameny. Fakt, že nelze identifikovat tak zásadní změnu, jako u pohřbů církevních, spočívá pravděpodobně v charakteru samotné kremace. Ta byla ustanovena jako osvobození od církevních rituálů, jako svobodná volba, a v tomto duchu její existence i nadále pokračuje. Pohřeb v krematoriu poskytuje nepřeborné možnosti realizace, a to jak

---

¹⁵¹ Srov. Encyclopedia of Cremation, Kremační hnutí.

obřadu, tak i uložení samotného popela. Vnímáme-li kremaci tímto způsobem, je přirozené, že změny v jejím charakteru nepovažujeme za zásadní. Novinkou, co do historického aspektu pohřbívání, jsou pohřby bez obřadu. Historické prameny takový přístup k smrti nedokládají. Zdá se, že tento způsob vyrovnání se ztrátou je dalším stupněm vývoje pohřbívání, nesoucí s sebou často finanční argument. Zvyk rozloučit se se zesnulým, který byl po staletí považován za povinnost, a to nejen rodinných příslušníků, ale také sousedů a známých, v současné době nabývá nových rozměrů a určitou částí společnosti není považován za podstatný.

Důležitost konání smuteční hostiny a její podstatný společenský aspekt přetrvává, lze říci, doposud. Změnil se ovšem nejen charakter samotného rituálu, ale i jeho společenský rozměr. Zatímco ještě v nedávné minulosti bylo běžné pořádání smuteční oslavy pro širokou obecní pospolitost, dnes se stala hostina záležitostí veskrze rodinnou. Stejně jako dochází k sekularizaci a modernizaci společnosti, dochází i k rozvazování společenských vazeb, jež způsobuje změnu v charakteru hostin. To, kdo byl na hostinu pozván, co se jedlo a pilo, se dnes netýká všech smutečních hostů, ba dokonce by se dalo považovat za neuctivé se o toto zajímat. Smuteční hostiny se staly spíše příležitostí k setkání pro roztroušené rodiny: *„Neslo se to v duchu už veselejším. Spíš to byla taková společenská událost, že se sešli příbuzní, kteří jinak by se nesešli, protože nikdo nemá čas. Ale jako na ten pohřeb, to si každé zařídil. Třeba se trochu vzpomínalo na toho nebožtíka. A spíš to byla, jak říkám, společenská událost. A když tam byla kapela, tak už hráli vesele, jo.“*¹⁵² Prastará zvyklost smuteční hosty pohostit co nejlepším jídlem a pitím a tak uctít nebožtíkův skončený život již není smyslem konání tohoto rituálu.

Spojení individuálních prožitků, obecných znalostí, vlivu ideologie a kolektivní paměti bylo pro vzplání narátorů klíčové. Ačkoliv jejich historické vědomí bylo do jisté míry totožné, setkala jsem se s různými, třeba i výraznějšími nuancemi. Především rodinné poměry, víra a postoj ke komunistické ideologii tvořily zásadní platformu pro rozpomínání a samotný charakter vzpomínek. Historické vědomí narátorů utváří jejich současný postoj k minulým zážitkům a jejich zasazení do současného kontextu. Kolektivní paměť, jako součást tohoto vědomí, pak hraje významnou roli. Vzpomínky dokazují svůj společenský charakter, např. problematickým rozpomínáním na určité události, způsobené rozpadem původních referenčních skupin, tedy např. pospolitosti, jež se dříve běžně účastnila

---

¹⁵² Rozhovor s J.H.

pohřebních ceremonií. Změna společenských poměrů výrazně ovlivnila obsah vzpomínek, stejně jako lze identifikovat vliv současného postoje narátora k problematice. Nejčastější vzpomínky patřily dodnes praktikovaným rituálům, tedy situacím, s nimiž se doposud narátoři běžně setkávají, podobně byla artikulována i všeobecně známá fakta. Vzpomínky na jednotlivé pohřby byly často spojené se vzpomínkami na jednotlivé nebožtíky, což je důkazem toho, že vzpomínky na zemřelé mají charakter komunikativní i kulturní paměti. Vzpomínky narátorů vznikaly často spontánně při imaginaci na konkrétní místa, kde se pohřby konaly, tedy na jednotlivé hřbitovy, hroby či krematoria. Potvrdila se tím přítomnost míst paměti a jejich důležitost pro společnost a její rozpomínání. Téma smrti a pohřbívání je pro většinu společnosti velmi citlivé, zahrnuje mnohdy velice bolestivé vzpomínky. Nejen z tohoto důvodu jsem čelila problematice selektivity paměti¹⁵³, jež se projevila především tzv. Pollyaniným principem, tedy vytěšňování negativních zkušeností.

Komparace jednotlivých rituálů dokazuje, že jejich kořeny jsou velmi hluboké a není proto snadné je zapomenout. Dodnes mnohdy pořádáme obřady, jejichž smyslu úplně nerozumíme. Ačkoliv se mnoho z rituálů nějakým způsobem transformovalo, či zapomenulo, ty základní stále přežívají. Existence tradičního církevního obřadního ritu i po 2. polovině 20. století dokazuje jeho sílu. Jeho pozvolný ústup daný zčásti vstupem ideologie a zčásti změnou společenských poměrů je do jisté míry přirozený, byl nahrazen rituálem novým. Jejich vzájemná harmonizace a boj o vlastní prostor nejsou nakonec ani tak otázkou vlivu ideologie, protože jak narátoři, tak literární prameny dokazují, že pakliže má někdo svou pevnou víru, neupustí od ní, neodstoupí daleko. Minimálně stejně významný vliv jako ideologie má na změnu pohřebního ritu společenský a technický pokrok. Se společenským vývojem začalo být stále komplikovanější dodržovat určité tradiční zvyklosti. Nahradily je rituály nové, moderní a člověk jim ustoupil. Výsledkem je současná situace v pohřbívání.

---

¹⁵³ KUSÁ, Z., Problém pravdivosti informací v životopisných rozprávaniach, VANĚK M.; MÜCKE, P., *Třetí strana trojúhelníku: teorie a praxe orální historie*, s. 115-119.

10. Současný přístup k smrti pohledem narátorů aneb co dnes představuje kněz a co krematorium

Způsob¹⁵⁴ jakým je společností nazírána smrt je proměnlivý v čase a závislý na místě. Obecně lze v naší společnosti v posledních zhruba sto letech pozorovat výraznou změnu přístupu k smrti. Změna pohledu na smrt nenastala sama o sobě, byla způsobena transformací společnosti jako takové. Během posledních dvou set let společnost prošla rozsáhlými hospodářskými a politickými změnami. S průmyslovou revolucí, jež přinesla nové způsoby výroby, přišla i revoluce společenská. Výroba byla koncentrována do měst, jež se rozšiřovala masovým stěhováním lidí z venkova, zemědělství bylo upozaděno. S rozsáhlou urbanizací a rozmachem práce se vytvářely nové společenské vrstvy. Vznikala střední třída, společenská vrstva nad úrovní dělníků či osob pracujících v zemědělství, a pod úrovní elity. Nastala rozsáhlá sekularizace společnosti. O tomto období můžeme hovořit jako o modernitě, jež vystřídalo období postmodernity¹⁵⁵. Postmoderní svět je charakteristický pluralistickými názory, v nichž církve ztrácí dominantní vliv. Přerod v postmoderní svět byl plynulý, nicméně změny ve srovnání s předchozím obdobím jsou srovnatelné se změnami, které nastaly s přechodem k moderní společnosti. Zcela se změnil rytmus života, rozdělení času a prostoru nabralo na své intenzitě. V minulosti byl čas vázaný na prostor, s vynálezem mechanických hodin nastala možnost tyto dvě entity oddělit, jež byla dovršena nástupem postmodernity a nových sociálních vazeb zcela nezávislých na prostoru a času. Podobně i sociální vazby a vztahy prošly modifikací, jejich existence byla přesunuta do neomezeného časoprostoru. Současnost lze nazírat jako pokračování postmodernity, či jako zcela novou etapu¹⁵⁶.

Ať je toto období nazýváno jakkoliv, podstatný je však celospolečenský obraz nazírání smrti, který přináší. Nejvýraznější změnou, oproti nedávné minulosti, na kterou se nabalují změny další, je místo úmrtí. Dříve bylo zcela běžné zemřít doma, z domu byl vypraven i pohřeb, poslední nebožtíkova cesta. Vzhledem k tomu, že rodiny byly často vícegenerační, bylo přímé setkání s úmrtím běžné již v dětském, či mladém věku.

---

¹⁵⁴ Srov. Pohřbívání a hřbitovy, Moderní rodina, Stručné dějiny smrti, Encyclopedia of Cremation, JAKOBY, B., *Tajemství umírání: co dnes víme o procesu umírání*, Thanatologie.

¹⁵⁵ Srov. GIDDENS, A., *Důsledky modernity*.

¹⁵⁶ GIDDENS, A., *Důsledky modernity*.

Přítomnost nebožtíka v domě po jeho smrti po několik hodin, či dokonce dní, stejně jako poslední péče o něj, byla samozřejmostí. Modernizace společnosti tento zvyk postupně omezovala. Již technický pokrok v podobě preference bytů oproti domům, odchod z venkovního prostředí, ústřední topení, je pro uchování nebožtíka na místě úmrtí překážkou. Zavádění márníc započalo rozvazování rodinných vazeb¹⁵⁷ se zemřelým. Rozmach lékařské péče přivedl smrt do nemocnic a jiných ústavů. Lidský život s tímto pokrokem začal být prodlužován. Stav, kdy již nebylo možné pacientovi pomoci, téměř přestal existovat, a s ním i osobní, vstřícná péče k pomalu umírajícím osobám. Ta byla nahrazena „tahem na branku“, snahou pacienta za každou cenu zachránit. Role lékaře jako Charóna, průvodce člověka do světa mrtvých, přestala být aktuální. Medicína se stala „vítěznou“. Umírání je poznamenáno celospolečenským fenoménem strategií úspěchu a odmítáním proher. Smrt se ocitla pod kontrolou profesionálů, od lékařů po pracovníky pohřebních služeb. Její odsunutí do nemocnic způsobilo ztrátu kontaktu společnosti se smrtí. Rozvolnění rodinných vazeb a společnosti jako takové ovlivnilo možnost setkávání se se smrtí. Dnes je běžné setkání se smrtí blízkého až v dospělém věku, nezřídka se stává, že jedinec se setkává s úmrtním blízkého a nutností se s tímto vypořádat a zařídít potřebné náležitosti, až ve věku kolem padesáti let. Tedy ve věku, kdy se dříve umíralo. Nemáme na smrt žádnou přípravu. Modernizace a způsob života společnosti výrazně prodloužily dožitý věk a snížily dětskou úmrtnost, proto se i smrt jakoby odsunula. Předávání zkušeností se smrtí není běžné, staré tradice zanikly a nebyly nahrazeny novými. Rozložení věkových vrstev ve společnosti hovoří ve prospěch starších osob, přesto je společnost prostoupena tzv. kultem mládeže. Setkáváme se se sociální bezcitností a upozadňováním stáří. Smrt se stala sociálním tabu a fobií. Společnost se orientuje spíše na materiální hodnoty, což přímo odráží její přístup k smrti, umírání a pohřbívání. Styl života přímo ovlivňuje „styl smrti“¹⁵⁸. Tím, jak dochází k celospolečenským změnám pohřebních rituálů, dochází současně k přehodnocování života a jeho významu. Smrt jakoby v dnešním světě neexistovala, je neviditelná. Její obraz v médiích ji prezentuje jakoby mimochodem, není vidět. Podle Baumana¹⁵⁹ je smrt společností před svými členy skrývána, aby neztratili vůli žít a nesnažili se protivit snaze o blahobyť.

---

¹⁵⁷ Thanatologie, Moderní rodina, RABUŠIC, L., *Česká společnost stárne*.

¹⁵⁸ Stručné dějiny smrti, s. 66-67.

¹⁵⁹ Stručné dějiny smrti, s. 120.

Abychom byli schopni komparace přístupu k smrti v minulosti a nyní, je nutné uvědomit si roli víry ve společnosti a postavení kněze¹⁶⁰, jenž víru reprezentuje. Kněz byl ještě na počátku minulého století váženou osobou, spolu se starostou, panem řídícím či lékařem tvořil honoraci každé obce. Ať už byla pevnost víry jednotlivých občanů jakákoliv, kněz byl nezpochybnitelnou autoritou. Zároveň byl osobou, která byla v denním styku s velkou částí obce. Toto tradiční postavení kněze ztratilo v průběhu minulého století význam, nicméně jeho sepejetí s aktivně věřícími rodinami by mělo přetrvávat dodnes. Právě osoba kněze, respektive osoba vedoucí smuteční obřad reprezentuje onen bytostný rozdíl v přístupu k smrti dnes a v minulosti. Kněz představoval pojítka mezi společností a Bohem. Zároveň byl osobou spojující společenský a duchovní život celé obce. Často nebyl pouhým kazatelem, ale také duchovním přítelem, oporou v nelehkých situacích a autoritou důležitých rituálů. Fakt, že kněz dříve často žil v obci a znal jednotlivé rodiny, výrazně přispíval k míře jeho autority a znalosti místních poměrů. Denní styk se životem obce a jejích jednotlivých členů byl v případě úmrtí velkou výhodou. Kněz svou znalostí rodinných poměrů mohl výrazně pomoci pozůstalé rodině. Jeho funkce měla být především stabilizační, jeho pomocná ruka měla situaci všem zúčastněným ulehčovat. To, že farář obvykle osobně znal samotného nebožtíka, pak významně přispíval k osobnímu rázu rozloučení. Kněz dokázal empaticky shrnout nebožtíkův život a připomenout jeho dobré vlastnosti, zároveň náboženský rozměr pohřbu pomohl pozůstalým smířit se s prodělanou ztrátou. Osoba kněze navíc byla k dispozici i po samotném obřadu, kdy mohl nadále pomáhat pozůstalým vyrovnat se s danou situací. Jeho práce a působení bylo kontinuální. Farářova znalost zesnulého je dodnes základem jeho smuteční řeči, jež rekapituluje nebožtíkův život a je proto často velmi osobní a citlivá. Funkce, kterou farář při smutečním obřadu plní je i dnes považována za jeho pilíř: „*Měli jsme výborného faráře, ten hodně, hodně stabilizoval tu situaci. Kdy jako opravdu byl podporou, což ten farář má být. Protože jsem teďko nedávno byla na pohřbu a tam ta podpora jako by nebyla. Takže jako opravdu, ten to ustál, dokázal stabilizovat tu situaci.*“¹⁶¹ Dá se říci, že v případě církevních pohřbů je osobní a citlivý přístup očekáván. V případě, že kněz neplní roli jakéhosi stabilizátora, může pohřeb pro pozůstalé nabýt zcela jiné funkce a nepřináší očekávanou a nutnou katarzi: „*Ten kněz, mi přišlo, že tu situaci neustál, že ty emoce ještě rozjitřil. Byl mladej a na holčičky mluvil: tatínka vám nikdo nikdy nenahradí. Všechno je to pravda, ale*

---

¹⁶⁰ Pohřební obřady, s. 11.

¹⁶¹ Rozhovor s E.V.

*přišlo mi, že potom ty lidi... potom ten kluk odpadnul, ten, co omdlel. Mě přišlo, že ten kněz, on byl hodně mladej, on i sám říkal, že je to první jeho pohřeb takhle mladýho člověka. Přišlo mi, že ty nervy ještě jakoby zjitřil, místo, aby je uklidnil. Protože ten kněz tam opravdu má plnit tu stabilizační funkci pro rodinu a tady to ten kněz prostě vyloženě neustál. To vypadalo chvíli, že on sám se jako rozpláče. Stačilo, že plakal celej kostel. Tam ten kněz vedl pohřeb strašným způsobem. Víš, on chtěl bejt citlivej, ale tím jak byl extrémně přecitlivělej, tak byl necitelněj.*¹⁶² Církevní pohřeb přináší zároveň delší časový horizont, kdy truchlící mají možnost bezprostředně v kostele rozjímat, projevit svůj smutek a nad farářovou řečí na zesnulého zavzpomínat. Delší trvání církevního pohřbu poskytuje výraznější prostor pro vstřebání dané situace: *„Takže jako ve svý podstatě to považuju za dobrý a nedokážu si představit, že bych pohřbila někoho bez pohřbu, jako bez obřadu. Což je ted'ko jakoby moderní. Protože tahle katarze tam prostě musí bejt.*¹⁶³

Krematorium představuje protiklad církevního pohřbu a jako takové bylo také institucionalizováno. Pohřby v krematoriu měly být zbaveny klerikálního charakteru církevních pohřbů, osvobozeny od dlouhých hodin strávených v kostele. Namísto toho dostali smuteční hosté možnost uctít nebožtíkovu památku v prostředí bez náboženských symbolů a možnost volby charakteru obřadu. Ten je obvykle kratší, a to i v případě volby kněze jako smutečního řečníka. Obřad je totiž v takovém případě často oproštěn od obvyklých náboženských praktik, jež se konají v kostele. I přes volbu kněze, jehož smuteční řeč bývá osobnější, než řeč krematorního řečníka, zůstává často ráz obřadu obdobný. Přesto pro mnohé smuteční hosty může přítomnost kněze působit jako návaznost na klasický církevní obřad a pomoci jim tak k dosažení vnitřního klidu. Volba řečníka z personálu krematoria je mnohdy pro podobu rozloučení zásadní. Zvolí-li pozůstalí formu obecného projevu, kterých má krematorium k dispozici několik, nemá proslov výrazný osobní ráz a nebožtíkovy charakteristiky jsou vpasovány do universálních vět typu *„ve svém životě dokázal...“, „měl rád...“: „V Budějicích, ten obřad, rozloučení, dneska už tam pomalu nikdo nechodí, aby tam říkal o ňom od narození a postup toho života, to už se nedělá dneska.*¹⁶⁴ Někteří pozůstalí se rozhodnou pro vlastní smuteční projev, jež je výrazně osobnější, než projevy klasické a navazuje tak svým způsobem na tradiční řeč

---

¹⁶² Rozhovor s E.V.

¹⁶³ Rozhovor s E.V.

¹⁶⁴ Rozhovor s J.V.

kněze: „Eva, a myslím, že jsme se radili společně, prostě o Slávine napsala. O jejím životě, že byla statečná, a nejen v době, když komunisti učitele opravdu pronásledovali. Vždyť jí pozvali na místní výbor KSČ na kobereček, že učí děti koledy. V první třídě. A potom, když byla po mrtvici. Jak se z toho dostala svojí houževnatostí. Že teda nerezignovala, ale snažila se ještě co nejvíc si toho udělat sama.“¹⁶⁵ V případě, že pozůstalá rodina nezvolí možnost pronesení smuteční řeči někým z blízkého okruhu nebožtíka, čelí často osobitému projevu řečníka, který obvykle nezná a nemusí se setkat s očekáváním: „Hezký to bylo. Akorát, že se tam plet, trochu, ale... Bylo by lepší, kdyby to přečetla žena nějaká. No, ale, čert to vzal.“¹⁶⁶ Možnost, aby projev pronesl někdo z rodiny či blízkých je obvykle realizovatelná, nepodařilo se mi ovšem takovou vzpomínku zachytit. Pro smuteční hosty je důležitý osobní přístup řečníka a jeho schopnost vcítit se: „Malecha (starosta obce, pronášející projevy během pohřbů namísto kněze, pozn. autorky) měl dar slova. To má málokdo. Každý se na to nehodí.“¹⁶⁷ Zároveň uznávají, že řečnění na pohřbu blízkého člověka je záležitost nesmírně obtížná, vyžadující silnou osobnost: „Povídám, to každému dělat nemůže, protože to uroníš slzu. On potom, co byl Pepík Korbelů, Šedivák mu říkali, tak povídá: (Malecha, pozn. autorky) „Hele, tohleto, to už jsem nemohl doříct.“ Protože byli spolu starý a ještě soused. Povídá: „Hele, přišel jsem z pohřbu a byl jsem úplně hotovej.“¹⁶⁸ Je tedy zřejmé, že osoba smutečního řečníka je v podstatě kontroverzní. Sleduje se nejen to, jakým způsobem pronáší svůj projev, ale také to, jak obřad jako takový organizuje. Neboť na rozdíl od církevního pohřbu, kde je struktura jasná a daná, se jednotlivá krematoria v tomto liší. V některých krematoriích je zvykem, že je rodina do síně uvedena zvlášť, častá bývá výzva k tomu, aby hosté v určité chvíli obřadu povstali a podobně. Jde o způsob uctění památky nebožtíka, zřejmě vycházející z křesťanského ritu. Organizace smutečních hostů během obřadu je dodnes považována za elementární: „A to kdybys to viděla v Táboře. Tam přijde nějaký učitel a čte tam furt nějaký verše. A neřekne, stoupněte, uctěte památku, nic.“¹⁶⁹ Smuteční hosté považují za důležité uctít památku nebožtíka a očekávají tak, že obřad bude v tomto smyslu organizován: „Uvede je, támhle se posadí ti přímí, a potom hosté. A potom zase, povstaňte,

---

¹⁶⁵ Rozhovor s J.H.

¹⁶⁶ Rozhovor s J.H.

¹⁶⁷ Rozhovor vedený s Ja.Vo.

¹⁶⁸ Rozhovor s J.V.

¹⁶⁹ Rozhovor s J.V.

uctěte památku. Vede je, aby tam neseděli jak dobytek.“¹⁷⁰ Právě uctivý přístup smutečního řečníka přispívá k osobnímu rázu rozloučení.

Osoba kněze a osoba řečníka v krematoriu představují dvě odlišné entity a zároveň tak dva odlišné směry přístupu k smrti. Zatímco neznámý řečník v krematoriu představuje odosobnění, unifikaci a pro pozůstalé svým způsobem risk, je kněz obvykle sázkou na jistotu, zárukou duchovního přínosu a především osobního přístupu jak k nebožtíkovi, tak k pozůstalé rodině. Toto tvrzení je do jisté míry generalizací, v jednotlivých případech může být přínos smutečních řečníků zcela obrácený, stejně jako může selhat i důvěra v citlivý přístup církevního činitele. Podstatné pro tuto práci je to, co tyto dvě osoby představují. Kněz a církevní pohřeb jako hluboce zakořeněný přechodový rituál s několika fázemi poskytující možnost projevit žal a pomáhající pozůstalým k pozvolnému přijetí nové situace a smuteční řečník a krematorium jako odejmutí značné části tohoto rituálu do prostor mimo domov či domovskou obec, zrychlení rituálu, jeho odosobnění. „*Já vždycky říkám každému, kdo jde do kostela na pohřeb blízkému člověku, aby se připravil na to, že ty pohřby jsou diametrálně odlišný od toho krematoria. Já to můžu srovnávat. Tam máš dvacet minut a v kostele strávíš třeba hodinu. Hodinu minimálně. A další hodinu jsme strávili tím, jak jsme šli prostě na ten kopec a na tom kopci. Tam se prostě zajede, hotovo! A tady dvě hodiny katarze smutku.*“¹⁷¹ Dominance obřadů v krematoriu je důkazem příklonu společnosti k druhému přístupu k pohřbívání a smrti a jeho odcizení od společnosti jako takové. Krematorium je navíc nositelem dalšího rozměru. Velké množství tamních obřadů, jejich nákladnost, jednoduchost a stejná podoba přivádí narátory k úvahám o jeho pravém charakteru. Charakteristiky jako neosobní, instantní, odcizení, odkazují k faktu, že stejná a rychlá podoba pohřbů neplní svou původní funkci přechodového rituálu, pomoc v překonání ztráty a stabilizace nové životní situace. Je zajímavé, že ač je převaha žehu v republice výrazná, jsou tyto obřady narátory hodnoceny negativně: „*Ty krematorijní pohřby mi přijdou hrozně neosobní, takový odosobnělý. Že je to tam... to je fabrika. To je prostě fabrika. Ten člověk o tom člověku nic neví, to je prostě fabrika na pohřby. I když se ti tam sejdou známý. V tom kostele je pravděpodobně kněz, kterež toho člověka znal, ví o něm co říct. I ty ostatní lidi tam nejsou jenom proto, že já nevím co.*“¹⁷² Pozastavují se také nad jednotlivými službami a jejich

---

¹⁷⁰ Rozhovor s J.V.

¹⁷¹ Rozhovor s E.V.

¹⁷² Rozhovor s E.V.

cenovou úrovní: „*To ještě je ta výhoda, že ti půjčujou věnce, kytice za nějakéj poplatek. Oni jenom přendaj stuhy a zas to jde dál. To je job jako bejk.*“¹⁷³ Krematoria tak do jisté míry představují obchod¹⁷⁴ se smrtí. Fakt, že společnost vnímá tato negativa, a přesto využívá jejich služeb, vypovídá o jejím ambivalentním charakteru přístupu k smrti a pohřbívání. Postmoderní společnost odstupuje od tradičních rituálů, zavádí nové, do jisté míry kontroverzní, rituály, s nimiž se ve své podstatě příliš neztotožňuje. Na zavedení těchto rituálů má značný podíl komunistická ideologie, jejíž snahou bylo zavést zcela novou podobu pohřebního ritu. Fakt, že došlo k výraznému poklesu církevních obřadů ve prospěch žehu, dokazuje její vliv. Možnost volby způsobu pohřbení přinesla kombinaci obou způsobů, jež se zachovaly i po transformaci společnosti po roce 1989. Je tedy výrazná převaha žehu zásluhou snahy komunistické propagandy, nebo jde o jev související s modernizací společnosti a jejím dalším vývojem? Pokládám otázku, na kterou není pravděpodobně možné jednoznačně odpovědět. Na základě získaných pramenů se domnívám, že komunismus přinesl novum pohřebního ritu. Jeho přetrvání a současná dominance není vítězstvím samotné propagandy, jako spíš jeho slepou kontinuitou a tápáním společnosti po „správném“ a „dobrém“ přístupu k pohřbívání. Převaha žehu a tolerance ne vždy zcela korektních praktik pohřebních služeb a krematorií svědčí o odcizení smrti od společnosti jako takové. Zdá se, že nejde o to, zda krematorium odcizuje a unifikuje jednotlivá rozloučení, sama společnost tak činí, souhlasí-li s takovým přístupem a rozhodne-li se pro takový pohřeb. To, že dnes 70%¹⁷⁵ lidí umírá v institucích, samo o sobě signalizuje výrazný odklon od dřívějšího přístupu k smrti. Smrt uzavřená v institucích znamená, že se stává neviditelnou. Pozvolné zakořenění tohoto přístupu k umírání logicky vede ke snaze co nejvíce zneviditelnit i samotný obřad rozloučení. Mnozí z pozůstalých pak volí možnost pohřbu bez obřadu, tedy bez rozloučení s nebožtíkem. Bortí se tak nejen několikasetletá tradice pohřebního ritu, stejně jako charakter přechodového rituálu. To přináší otázku, zda absence rituálu může poznamenat vyrovnání se ztrátou, to však zůstane předmětem jiných studií. Někteří pozůstalí argumentují, že volí tento způsob pohřbu z finančních důvodů. Nicméně ani fakt většího finančního zatížení není pro některé jedince překážkou: „*Takže se setkáte s tím, že je to prostě obrovskéj záběr, obrovská škála. Jsou lidi, který se pro pohřeb tatínka neskutečným*

---

¹⁷³ Rozhovor s J.V.

¹⁷⁴ Encyclopedia of Cremation, s. 1-4.

¹⁷⁵ Thanatologie, s. 35

způsobem zadluží, pro to, aby mu poskytli hrobku, náhrobek, leštěnej kámen, krycí desku. A jsou lidi, který prostě si tu urnu ani nevyzvednou na pohřebce. Pohřběj tatínka, zaplatí pohřeb a od té doby dělaj mrtvýho brouka. (...) Někdo prostě tatínka nechce a jinej by se pro něj rozdal. Takže máte paradox, že ho vlastně nechá zpopelnit za 7.600 například na útratu města a rodina v té samý sociální vrstvě je schopna mu postavit hrobku za 350.000. Příjmy jsou tam stejný. Jo, ale pak už je to jenom o hodnotách a o přístupu té který rodiny k té smrti.¹⁷⁶ Ukazatelem přístupu k smrti je také obecná účast na pohřbech. Zatímco dříve bývalo běžné účastnit se téměř každého pohřbu v obci, dnes je situace jiná: „Bejvalo to. Že z každýho baráku aspoň někdo šel na ten pohřeb. Ted' už ne.“¹⁷⁷ Zvyk přijít na pohřeb a uctít nebožtíkovu památku ze společnosti vyprchává, lidé se mu často vyhýbají. Podobné je to s dříve běžnou tradicí, uctíváním mrtvých¹⁷⁸. Pohřbem sejetí s nebožtíkem pro dřívější společnost nekončilo, měla vyvinutou pevnou strukturu oslav zemřelých. Uctívaly se i generace, které si žijící osoby osobně nepamatovaly. Do 20. století se z těchto tradic zachovalo uctívání jednotlivých nebožtíků pokládáním květin a svíček na náhrobky, a uctívání všech zemřelých na tzv. Dušičky. Tato tradice již není běžně praktikována. Pozůstali často přicházejí ke hrobům právě pouze na Dušičky. Vzpomínka na zesnulé a jejich uctění má také souvislost se způsobem obřadu posledního rozloučení. Otázku, zda si lidé vzpomenou na zemřelého, kterému neměli možnost jít na pohřeb, protože se nekonal, klade jedna z narátorek: „Já ti řeknu tu situaci, která mi přijde absurdní. Chápu, že jsou opravdu osamělý lidi, který nemaj rodinu, který jsou třeba starý mládenci, starý panny. Já to chápu, že jsou starý lidi a že umřou a nikdo po nich nepátrá. Ale na druhou stranu, dneska mám pocit, že tenhle trend se rozmáhá i u starejch lidí, který mají, kdo by po nich pátral a mě přijde hrozně zvláštní, jestli jsou ty lidi všem tak lhostejný. Dobře, když se jejich potomek rozhodne ze zjištění, že jim neudělá pohřeb, to po něm nikdo jinej jako nepátrá? To ten člověk měl jenom dceru nebo syna, kterej je nenechá ani pohřbít? Viš, jako, kam... to je hnusný. Kam to spějeme, když chcípneš a neštěkne po tobě pes? (...). Dobře, když umře někdo sám, dobře. Ale jestli se ty lidi potom ptaj, kde ten člověk je, že by mu došli aspoň na hrob. Já tohle z vlastní zkušenosti neznám, takže mě zajímá, jestli jsme opravdu takový asociálové, že nejsme schopný dojít někomu... Já vím, že lidi třeba chodí neradi na hřbitov nebo podobně. Ale když už nemáš možnost jít na pohřeb, tak já mám

---

¹⁷⁶ Rozhovor s D.S.

¹⁷⁷ Rozhovor vedený s Ja.Vo.

¹⁷⁸ GRÜN, A., *Smrt v životě člověka*, s. 37-42.

*pocit, že zapálit svíčku je to první a poslední, co můžeš udělat. Jestli ty lidi po tom nepátraj, mě to přijde hrozně... jestli jsme taková asociální společnost, jestli ty vazby jsou tak porušený, že už nikoho jako nezajímáš nebo jestli žiješ tak, abys nikoho nezajímal, což je druhá varianta. To mi přijde smutný. Tohle je ta největší věc, která by mě zajímala, jestli opravdu všem je to jedno, když ten člověk odejde bez pohřbu. A jestli se teda ptaj, když odejde bez pohřbu, kde ten člověk je pak.*¹⁷⁹ Částečnou odpovědí by mohl být fakt, že tzv. sociální pohřby, tedy pohřby osob, u nichž do 4 dnů nikdo nezjedná obřad a jeho náklady nese obec, jsou stále častější¹⁸⁰. Možnou odpovědí by mohl být také právě samotný fakt, že lidé často nenavštěvují hroby ani svých blízkých příbuzných, nebo to, že narůstá počet nevyzvednutých uren, jejichž pohřeb byl zaplacen, o jejich uložení se už nikdo nestará. „*To, co máte za sebou, je za letošní rok deset uren, který pozůstali prostě nevyzvedli. Zaplatili účet, ale nezájem. Takže my je ukládáme potom do městský hrobky kolumbární. (...) Ale když si vezmu jména, data, to nejsou starý lidi, opuštěný, nejsou to lidi bez pozůstalejš. Jenom prostě rodina nechala udělat kremaci, zaplatila pohřebce obřad, a pak nezajímá. Schrábne barák, pozemky, ty jsou taky dobrý, ale proč bysme měli dělat hrob, když povinnost pohřbít je města. Takže ta škála je fakt strašně široká a nelze paušalizovat, že velký město nese s sebou bezobřadní pohřby, nebo na účet města. I když ten nárůst pohřbů takzvaně sociálních, kdy do 96 hodin rodina neobjedná pohřeb, tak je velkej. Dejme tomu za posledních 5 let může bejt padesátinásobnej.*“¹⁸¹ Odpovědí může být také přístup obcí k pohřbívání a hřbitovům, který je bohužel často lhostejný: „*Stanovisko 90% obcí je, nemám prachy pro živý, řekne pan starosta, kašlu na nějaký hřbitovy.*“¹⁸² Politika hraje v pohřbívání významnou roli, od částek vybíraných za hřbitovní místa, po přístup státu k pohřebním službám a krematoriím. Zajímavým aspektem v pohledu na přístup k smrti v této společnosti je postavení hrobníka v ní. Ačkoliv byl na začátku minulého století hrobník váženou osobou, nese si jako dědictví komunistického režimu negativní nálepkou: „*Zjišťuju, že pořád ještě v povědomí lidí je hrobník pokleslé úrovně, inteligence, co pije, je nescíslněkrát trestanej a krade zlatý zuby. Prostě maník „vyhaž jámu, zahaž jámu.“ Ale že jsme se dostali do doby, kdy máme 90% kremací, to znamená, já z 90% otevírám hroby, hrobky, urnový hroby, že ukládám urny za*

---

¹⁷⁹ Rozhovor s E.V.

¹⁸⁰ Úhrady nákladů ze strany státu na pohřbení zemřelých za rok 2010 včetně vyhodnocení za období 2007 – 2010. *Funeral Quartal*. 2011, č. 1, s. 8.

¹⁸¹ Rozhovor s D.S.

¹⁸² Rozhovor s D.S.

*účasti, bez účasti, s obřadem, s občanským řečníkem, s farářem. (...) Pochybuju, že by se hrobník vrátil na tu svojí prvorepublikovou úroveň. To byl vlastně veřejnej činitel s definitivou, pod penzí. Na úrovni strážníka, starosty, pana řídícího učitele, pana faráře. Jeho urážka se trestala pokutou dvacet zlatých nebo dva měsíce vězení. Takže hrobník byl někdo. Ale tam se asi nevrátíme.*¹⁸³ Sociální stigma, jež nesl za komunismu hrobník, přetrvává doposud. Jak jsem ukázala výše, na některých místech dokonce absence hrobníka ovlivnila způsob pohřbívání. „*Jelikož máme ale 5.500 hřbitovů v republice a odhadem 1.000 hrobníků a zákon říká, že každá obec je povinna provozovat pohřebiště a zajistit práce, které s tím souvisí, a některé z nich musí dělat hrobník, tak z toho vlastně inkluzivně, nepřímo ze zákona vyplývá, že každá obec by měla mít hrobníka nebo osobu oprávněnou k této činnosti.*“¹⁸⁴ Realita je ovšem taková, že hrobníků je pro potřeby naší společnosti málo, politická podpora je minimální, a tak téměř neexistuje nikdo, kdo by se odborně o hrobky našich předků a jejich pohřbení dobře postaral. Namísto toho, aby současná společnost více podpořila samotné hřbitovy, rozvoj hrobnického vzdělání, konání pohřebních obřadů, vznikají jiné, nové názory a projekty. Dnešní doba, kdy se společnost odklání od tradice, s sebou přináší také zcela jiné pojetí smrti. V současnosti existuje mnoho způsobů, jak se nechat pohřbít¹⁸⁵, od rozpouštění v kyselině, zmrazování v tekutém dusíku, po ekologické pohřby¹⁸⁶. Internet pak přináší nové možnosti truchlení – dnes je možné vystavět virtuální pomník a pokládat na něj virtuální věnce a květiny, stejně jako existuje služba poskytující možnost po uživatelově smrti odeslat poslední vzkaz rodině a přátelům.

To, co dříve představoval kněz, tedy osobní podpora a empatický přístup, bylo nahrazeno krematoriem, jeho antiklerikální ráz dosáhl podoby mnohdy až neosobní a neuctivé. Tyto dva protiklady spolu doposud koexistují snad z důvodu, že každý jedinec v chvíli smutku vyžaduje něco jiného a smrt vnímá odlišně. Okleštění rituálu přechodu vyústilo v jeho postupné mizení, ve stav, kdy společnost působí tak sebevědomě a silně, kdy tvrdí, že nepotřebuje konat smuteční obřady a nepotřebuje truchlit. Jak ale máme

---

¹⁸³ Rozhovor s D.S.

¹⁸⁴ Rozhovor s D.S.

¹⁸⁵ Belgičtí hrobaři plánují splachovat mrtvolky. *Funeral Quartal*. 2010, č. 2, s. 36., Poselství předaná balonkem. *Funeral Quartal*. 2010, č. 2, s. 11.

¹⁸⁶ Encyclopedia of Cremation, s. 172-174.

chápat vznik různých „e“ a „on-line“ služeb? Jde o vznik nové tradice nebo o způsob zoufalého volání po tradici staré a ostýchavosti se k ní vrátit zpět?

11. Případová studie - pohřeb Václava Havla, návrat k tradici nebo společenské klišé?

V neděli 18. prosince 2011 zemřel první prezident samostatné České republiky¹⁸⁷, Václav Havel. Havel byl úspěšným dramatikem, výraznou osobností protikomunistického disentu a posléze úspěšným a celosvětově uznávaným politikem. Jeho zásluhy o demokracii a Českou republiku jsou jedinečné, jejich vliv a rozsah naprosto nesrovnatelný s jakýmkoliv politikem té doby. Havel je v očích mnoha vnímán nejen jako vrcholový politik, ale také jako symbol – symbol svobody a nových možností. Obdobně lze vnímat také poslední rozloučení s Havlem. Mnoho lidí zůstalo jeho smrtí hluboce zasaženo, probudila v nich vlnu solidarity a úcty, kterou chtěli bývalému prezidentovi prokázat. Bezprostředně po jeho smrti se zcela impulsivně po celé republice začali scházet lidé k uctění jeho památky. Havlovi byla projevena nejvyšší úcta v podobě státního pohřbu, který následoval. Právě jeho podoba, spolu se všemi doprovodnými událostmi vede k zamyšlení o současné roli a pozici smutečního obřadu. Tato kapitola bude věnována popisu průběhu státního pohřbu a občanských aktivit v době úmrtí Václava Havla, s cílem analyzovat podobu tohoto konkrétního rituálu a jeho vnímání českou společností.

V pondělí 19.12. byla na Pražském hradě založena kondolenční kniha, do které mohli občané vyjádřit svou soustrast. Toho dne zasedl také Výbor pro vypravení státního pohřbu, který spolu s pozůstalou rodinou určil jeho průběh. Vzhledem k tomu, že v historii samostatné České republiky nebyl žádný státní pohřeb realizován a neexistuje na to žádný zákon či precedens, byla organizace posledního rozloučení volena citlivě tak, aby byl co nejdůstojnější a odpovídající Havlovu postavení. Od pondělí do čtvrtka¹⁸⁸ se mohli občané s Havlem rozloučit u jeho rakve. Do úterý byla vystavena v centru Pražská křižovatka, kterou Havel vybudoval pro svou nadaci, a od středy 21.12. lidé mohli vzdát bývalému prezidentovi úctu ve Vladislavském sále Pražského hradu. Na Pražský hrad bylo jeho tělo dopraveno v pohřebním voze, jenž doprovázela jeho manželka Dagmar a průvod více, než

---

¹⁸⁷ *Zemřel exprezident a dramatik Václav Havel, bylo mu 75 let* [online]. idnes.cz, 18.12.2011 [cit. 26.7.2012]. Dostupné z: <http://zpravy.idnes.cz>.

¹⁸⁸ *Havlův pohřeb bude nejspíš v pátek, rakev bude vystavena od pondělí* [online]. idnes.cz, 18.12.2011 [cit. 26.7.2012]. Dostupné z: <http://zpravy.idnes.cz>.

desetitisíce lidí. Pro mnohé byla tato Havlova „poslední cesta“ příležitostí, jak se s ním důstojně rozloučit¹⁸⁹. Po tom, co průvod dosáhl Hradčan, byla rakev přemístěna na historickou lafetu, jež převážela již rakev prvního československého prezidenta T.G.Masaryka. Před Hradem se s Havlem rozloučila Armáda ČR, ve Vladislavském sále pronesl projev současný prezident a s Havlem se rozloučili čeští politici a diplomaté. V tento den také v republice započal třídní státní smutek¹⁹⁰.

Samotný smuteční obřad se konal v katedrále sv. Víta na Pražském hradě, v 12.00 v pátek 23. 12. 2011¹⁹¹. Obřad byl zahájen celostátní minutou ticha, lidé se zastavovali na ulicích, v některých místech byla dokonce zastavena i doprava, zakončen byl státní hymnou, zpěvem Zdravas královno a vystřelením 21 čestných salv v 14.17 hod z Petřína. Smuteční obřad byl katolický, celebrován pražským arcibiskupem Dominikem Dukou za účasti dalších koncelebrantů. Hudebně jej doprovázela Česká filharmonie a Pražský filharmonický sbor. Během obřadu promluvili představitelé politického života, současný prezident Václav Klaus, ministr zahraničí Karel Schwarzenberg a bývalá ministryně zahraničních věcí USA Madelaine Albright. Obřadu se zúčastnila Havlova rodina, vysocí státní činitelé, političtí představitelé mnoha zemí, i blízcí přátelé. Obřad bylo možné sledovat v přímém přenosu v televizi nebo na velkoplošných obrazovkách umístěných v okolí Hradu. V jednotlivých městech republiky umisťovaly obrazovky také na náměstí. Po státním pohřbu byla rakev převezena do Strašnického krematoria, kde v 17.00 proběhlo zhruba hodinové soukromé rozloučení s Havlem. Zúčastnilo se jej na stovku pozvaných hostů, zazněly jeho oblíbené písně a promluvili jeho přátelé. Tělo Havla poté bylo spáleno a 4.1.2012 byl jeho popel rozdělený do tří uren uložen do rodinné hrobky na Vinohradském hřbitově.

V den státního pohřbu pokračovaly oslavy Havlova života spontánními občanskými akcemi po celé republice, z nichž největší byla organizována v sále pražské Lucerny. Vystoupily na ní Havlovy oblíbené kapely a přátelé a společně tak uctili jeho památku v uvolněném stylu, jenž byl údajně Havlovi velmi blízký. Havel byl známý jako milovník

---

¹⁸⁹ *Rakev s Havlovými ostatky stojí na katafalku. Stovky politiků v sále přihlížejí* [online]. ihned.cz, 21.12.2011 [cit. 26.7.2012]. Dostupné z: <http://zpravy.ihned.cz>.

¹⁹⁰ *Státní smutek za Havla bude tři dny, vláda ho chce uctít i zákonem* [online]. idnes.cz, 19.12.2011 [cit. 26.7.2012]. Dostupné z: <http://zpravy.idnes.cz>.

¹⁹¹ *Státní pohřeb Václava Havla* [online]. cs.wikipedia.org [cit. 26.7.2012]. Dostupné z: <http://cs.wikipedia.org>.

rockové hudby, bylo-li to v jeho možnostech, navštěvoval koncerty a festivaly, mezi jeho blízké přátele patřilo mnoho hudebníků, včetně těch zahraničních, stejně jako mnoho herců a hereček z dob jeho působení v divadle. Někteří hodnotili toto rozloučení jako stylové a Havlovu srdci bližší, než církevní smuteční obřad.

Již v období Havlova úmrtí se na podobu jeho posledního rozloučení množily různé názory. Jedna část společnosti s jeho podobou souhlasila a považovala ji za důstojnou, další skupina ji označovala jako přehnanou, jako divadlo, které by si exprezident nepřál¹⁹². Veřejnost polemizovala především nad třemi okruhy témat. Zaprvé, byl zvolený katolický rámec posledního rozloučení vhodný? Nebylo jisté, zda byl Havel křesťanem. Mnozí, dokonce i z řad jeho přátel, tvrdili, že nebyl ani věřícím ani katolíkem¹⁹³, z toho důvodu se oficiálního obřadu někteří nezúčastnili. Objevili se také názory o nebezpečném spojení církve a státu, je známým faktem, že prezident Klaus je katolíkem. Kritizovány byly Klausovy projevy jako přiživující se na Havlových tématech. Zůstaňme však u katolického smutečního obřadu. V předchozích kapitolách byl popsán tradiční průběh katolického obřadu, který Havlův pohřeb téměř do písmene splňoval. Samozřejmě s jistými nuancemi vyplývající z faktu, že se jednalo o pohřeb státní. Dalo by se říci, že Havlův smuteční obřad byl téměř ve všech ohledech tradiční. Lidé měli možnost se s Havlem rozloučit (rakev vystavená po čtyři dny), proběhl smuteční průvod (z Pražské křižovatky na Hrad). Nechybělo ohlašování kostelními zvony, které se rozezněly dokonce třikrát. Poprvé v 11.30, když vyšel liturgický průvod do katedrály, poté při zvednutí rakve a nakonec v pravé poledne, kdy začal obřad¹⁹⁴. Obřad pokračoval církevním pohřbem se zádušní mší. Pozůstatky byly uloženy do rodinné hrobky za přítomnosti kněze, jenž provedl tradiční úkony jako vykropení hrobu. Reakce byly rozporuplné. Nicméně množství lidí, kteří se s Havlem přišli rozloučit, ať už k jeho rakvi, ve smutečním průvodu nebo přímo v den smutečního obřadu, do jisté míry potvrzuje souhlas s touto podobou pohřebního ritu. Zároveň dokazuje důležitost pohřbu a posledního rozloučení, jako rituálu, který výrazně přispívá k překonání těžkého období ztráty.

---

¹⁹² *Pohřeb: Václav Havel si zahrál v nejabsurdnějším dramatu hlavní roli* [online]. denikreferendum.cz, 28.12.2011 [cit. 26.7.2012]. Dostupné z: <http://denikreferendum.cz>.

¹⁹³ *Uhl nepřišel do katedrály. Havel nebyl křesťan, říká* [online]. lidovky.cz, 23.12.2011 [cit. 26.7.2012]. Dostupné z: <http://lidovky.cz>.

¹⁹⁴ *Poslední rozloučení s Havlem: zazní Requiem i chorál Svatý Václave* [online]. idnes.cz, 22.12.2011 [cit. 26.7.2012]. Dostupné z: <http://idnes.cz>.

Druhým tématem období posledního loučení bylo přirovnávání Havla k T.G.Masarykovi a snaha zavést novou tradici státních pohřbů, jež bude navazovat právě na ten Masarykův. Pamětníci Masarykova pohřbu uznali jeho podobnost s Havlovým. Nicméně použití stejné lafety se setkalo s různými reakcemi. Velká část společnosti si konání státního pohřbu nepamatuje, ten poslední byl realizován v 70. letech při úmrtí Ludvíka Svobody, ten je samozřejmě s Havlovým postavením nesrovnatelný. Je otázkou, zda se snaha o zavedení nové tradice setkala s pochopením či byla spíše směšnou.

Posledním okruhem společenských diskuzí byla přílišná medializace událostí. Tomuto názoru jistě přispěla také doba adventu a nadcházející vánoční svátky, kdy lidé chtějí mít „alespoň jednou v roce klid“, namísto toho nebylo možné pustit jakékoliv médium, aby v něm nebyl analyzován Havlův pohřeb. Mnozí z kritiků přílišné medializace se ohrazovali Havlovou přirozenou skromností (stejný argument jako pro první oblast diskuzí) a důrazem na klid a přirozenost.

Této práci nepřísluší hodnotit výše uvedené argumenty ani podobu smutečního obřadu Václava Havla. Cílem této kapitoly bylo poukázat na výslednou podobu tohoto státního pohřbu a otevřít otázku potřeby pohřebního ritu, ať už v jeho tradiční, nebo občanské podobě, ostatně, Havel měl vlastně oba typy obřadu. Vlna, která se po Havlově úmrtí vzedmula, jakoby zažehla otázku institucionalizace nového pohřebního ritu v naší společnosti. Zdá se, že stoupající počet pohřbů bez obřadu nám ve své podstatě není vlastní, že potřebujeme nějaký rituál. Počet lidí, kteří Havlovi vzdali hold, nedokazuje chuť navrátit se k tradičnímu křesťanskému typu pohřbívání, ale spíše demonstruje prázdnotu této oblasti a potřebu tradiční obřad modifikovat či jej nahradit novým.

Závěr

Téma této práce vyvolávalo v narátorech, i ostatních lidech, jež o výzkumu byli informováni, zcela ambivalentní reakce. Domnívám se, že právě tyto reakce jsou zrcadlem dnešního stavu pohřbívání a přístupu společnosti ke smrti. Zaslechla jsem názory, že to je naprosto „hrozné, depresivní téma“, o kterém přece není důvod psát. Mnozí považovali informace o práci za vtip – není přece možné, aby se tímto někdo skutečně zabýval. Práce byla označena jako morbidní a nesmyslná. Naopak jsem se také setkala s názory o přínosu práce, o důležitosti zpracování tohoto tématu. Jak jsem ukázala v praktické části práce, tyto názory zrcadlí přístup současné společnosti ke smrti. Zdá se totiž, že smrt je něčím, k čemu nedokážeme zaujmout jednotný, univerzální postoj. Fakt, že my, jako společnost nevíme, jak k smrti přistupovat, zda ji definitivně schovat do institucí a zapomenout na pohřební obřady, vypovídá jednak o nutnosti smíření se smrtí jako takovou, zároveň otevírá otázku potřeby rituálu.

Otázka, zda se během posledních šedesáti až sedmdesáti let změnil způsob pohřebního obřadu je svým způsobem vágní. Lze na ní odpovědět kladně, i záporně, a to i bez tohoto výzkumu a hledání orálních pramenů. Každý jedinec často soudí podle toho, co vidí bezprostředně kolem sebe, a nejen proto je otázka pohřebního obřadu vysoce individuální záležitostí. Pro někoho se totiž může zdát pohřební rítus s drobnými nuancemi stále stejný jako dříve, v očích jiného se pak dřívější způsob rituálu diametrálně vzdaluje od jeho současné podoby. Na výše uvedenou otázku bychom mohli odpovědět prostřednictvím různých statistik, ze kterých vyplývá, že žeh je stále dominantnějším způsobem pohřbívání a ukládání do země je na ústupu. Podíváme-li se ovšem na získané orální prameny, zjistíme, že ve skutečnosti existuje více variant posledního rozloučení, které jsou ovšem společností zařazovány do pouhých dvou kategorií. A tak jsou například obřady vedené církevním činitelem v obřadní síni krematoria zařazeny do kategorie kremace, neboť hlavním aspektem tohoto řazení je ono technické naložení s tělem zemřelého. Je však takový druh pohřbu srovnatelný s občanským rozloučením, u kterého hovoří člověk, jenž nebožtíka vůbec neznal? To, jak je naloženo s tělem po samotném obřadu, je dalším důležitým měřítkem. Urna, která je rodinou pietně uložena za doprovodu živé hudby, je zařazena do stejné kategorie jako urna, již si pozůstalí nevyzvednou v pohřebním ústavu a je uložena do hromadné městské hrobky. Na takové způsoby

nakládání se smrtí zatím neexistují žádné statistiky. Nicméně tyto přístupy dokazují, že aspektů, podle kterých můžeme srovnávat současné a minulé přístupy k pohřbívání a smrti, existuje nespočet a jejich kategorizace je nesmírně komplikovaná a interdisciplinární.

Odpověď na hypotézu položenou na úvodu této práce se mi podařilo nalézt. Z výpovědí mých narátorů, stejně jako z literárních pramenů, je zřejmé, že 40 let vlády komunismu v této zemi výrazně ovlivnilo podobu pohřebního rituálu. Nejedná se ovšem pouze o to, že počet pohřbů žehem několikanásobně stoupl. V této práci se mi podařilo identifikovat mnohem více – detaily o působení komunistické ideologie, její vstup do menších vesnic a způsob, jakým ovlivňovala život obce. Ideologie nenarušila pouze samotný smuteční rituál, ale lidovou tradici, z níž pohřební rítus vychází. Ideologie nenarušila pouze samotné konání pohřbu, ale veškeré dění kolem něj, změnila denní režim celé společnosti a jejich přístup k pohřbívání. Komunistický vliv nejen, že narušil konání církevních pohřbů, výrazně také přispěl k vytvoření nového charakteru kremací. Pohřeb žehem, jež byl obnoven jako antiklerikální, odproštěný od křesťanských tradic, jako možnost alternativy, se stal nástrojem boje a štítem komunismu. Možnost volby se ovšem mnohdy přetavila v nutnost volby. Žeh se stal prostředkem pro proklamaci komunismu a jeho lidského a osobního přístupu ke společnosti. Tak se stal přesně tím, proti čemu původně bojoval – obecným postojem k životu, propagandou režimu. Původní smysl obnoveného žehu se vytratil, zůstal pouze odosobnělý, jednotný rituál. Ačkoliv mnozí přijali novou podobu pohřebního rituálu, nezměnil se jejich přístup k smrti a jejich morální kredit. Zůstali věrni tomu, v čem byli vychováni – tomu, aby navštívili pohřeb každého souseda, aby zapálili svíci alespoň v den výročí svých blízkých zesnulých, aby považovali projev úcty k nebožtíkovi za samozřejmý. Tento tradiční přístup k smrti a vazby v pospolitosti dokázaly udržet pohřební rituály na duchovnějši úrovni, nicméně jejich odosobnění se nedalo zabránit. Do současnosti přežila jakási torza původních rituálů. Možnost volby svědčí spíše než o individuálním přístupu, o hledání nového rituálu.

BIBLIOGRAFIE:

- ARIÈS, P. *Dějiny smrti. Díl 1: Doba ležících*. Praha: Argo. 2000. 358 s. ISBN 80-7203-286-0.
- ARIÈS, P. *Dějiny smrti. Díl 2: Zdivočelá smrt*. Praha: Argo. 2000. 410 s. ISBN 80-7203-293-3.
- ASSMANN, J. *Kultura a paměť: Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha: Prostor. 2001. 320 s. ISBN 80-7260-051-6.
- ASSMANN, J. *Smrt jako fenomén kulturní teorie: obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*. Praha: Vyšehrad. 2003. 91 s. ISBN 80-7021-514-3.
- BELL, D. *Kulturní rozpory kapitalismu*. Praha: Sociologické nakladatelství. 1999. 335 s. ISBN 80-85850-84-2.
- BERANOVÁ, M. *Slované*. Praha: Libri. 2000. 311 s. ISBN 80-7277-022-5.
- BOURDIEU, P. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum. 1998. 179 s. ISBN 80-7184-518-3.
- BRABEC, L. *Křesťanská thanatologie*. Praha: GEMMA89. 1991. 118 s.
- BRESTOVANSKÝ, P. et al. *Funerální architektura: od pravěku po současnost*. Praha: České vysoké učení technické. 96 s. ISBN 978-80-01-04464-3.
- ČERMÁK, J. et al. *Encyklopedie Universum: příruční encyklopedie pro 21. století. 5. díl Prs-S*. Praha: Knižní klub. 2009. 479 s. ISBN 978-80-242-2379-7.
- Česko. Zákon č. 256 ze dne 29. června 2001 o pohřbenictví a o změně některých zákonů. In *Sbírka zákonů České republiky*. 2001, částka 98, s. 5669-5682.
- DAVIES, D.J. *Stručné dějiny smrti*. Praha: Volvox Globator. 2007. 186 s. ISBN 978-80-7207-628-4.
- DAVIES, D.J.; LEWIS, H. et al. *Encyclopedia of Cremation*. Farnham: Ashgate Publishing Group. 2005. 517 s. ISBN 9781409423171.
- ELIADE, M. *Dějiny náboženského myšlení I, Od doby kamenné po eleusinská mystéria*. Praha: OIKOYMENH. 2008. 519 s. ISBN 978-80-7298-288-2.
- ELIÁŠ, V. et al. *Přehled veřejných a neveřejných pohřebišť v České republice*. Praha: Vyšehrad. 2006. 173 s. Dostupný z: <<http://www.mmr.cz>> ISBN 80-7021-861-4.
- Epos o Gilgamešovi*. Přel. Lubor Matouš. Praha: Mladá fronta. 1971.
- FLODROVÁ, M. *Kremační hnutí a brněnské krematorium: 70 let krematoria Brno: 6.4.1930 – 2000*. Brno: Společnost přátel žehu. 2000. 1 slož.list.

- GIDDENS, A. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství. 2010. 158 s. ISBN 978-80-7419-035-3.
- GRÜN, A. *Smrt v životě člověka*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství. 1997. 71 s. ISBN 80-7192-221-8.
- HALBWACHS, M. *Kolektivní paměť*. Praha: Sociologické nakladatelství. 2009. 289 s. ISBN 978-80-7419-016-2.
- HARRISON, T. *Druhá strana smrti*. Praha: Návrat domů. 2003. 186 s. ISBN 80-7255-035-7.
- HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie: nauka o umírání a smrti*. Praha: Galén. 2007. 244 s. ISBN 978-80-7262-471-3.
- HENDL, J. *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. Praha: Portál. 2005. 408 s. ISBN 80-7367-040-2.
- CHUCHEL, J. *Kremační hnutí, důležitá součást ideologického působení: studijní materiál k semináři o pohřbivnictví 20.-21.9.1979 v Jihlavě*. Praha: Společnost přátel žehu. 1980. Zpracováno k 70.výročí vzniku Společnosti přátel žehu.
- JAKOBY, B. *Tajemství umírání: co dnes víme o procesu umírání*. Liberec: Dialog. 2005. 127 s. ISBN 80-86761-42-8.
- JUDT, T. *Poválečná Evropa: historie po roce 1945*. Praha: Slovart. 2008. 986 s. ISBN 978-80-7391-025-9.
- KABELE, J.; HÁJEK, M. *Jak vládli? Průvodce hierarchiemi reálného socialismu*. Brno: DOPLNĚK. 2008. 214 s. ISBN 978-80-7239-213-1.
- KADERÁBEK, M., HILGERT, L. *Výstavba smutečních síní adaptací a přístavbou*. Praha: Společnost přátel žehu. 1967. 80 s.
- KAPLAN, K. *Dějiny komunistického Československa. Doba tání 1953-1956*. Brno: Barrister & Principal. 2005. 768 s. ISBN 80-86598-98-5.
- KAPLAN, K. *Dějiny komunistického Československa. Kořeny reformy 1956-1968. Společnost a moc*. Brno: Barrister & Principal. 2008. 828 s. ISBN 978-80-87029-31-2.
- KAPLAN, K. *Pět kapitol o únoru*. Brno: DOPLNĚK. 1997. 560 s. ISBN 80-85765-73-X
- KRÁL, P. *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity. 2004. 320 s. ISBN 80-7040-697-6.
- KRÁLÍKOVÁ, M. *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných oborů“*. Pohřební ritus 16.-18.století na území střední Evropy. (antropologicko-archeologická studie). Brno: Nadace Universitas: Akademické nakladatelství CERM. 2007. 209 s. ISBN 978-80-7204-566-2.

- LE GOFF, J. *Paměť a dějiny*. Praha: Argo. 2007. 264 s. ISBN 978-90-7203-862-6.
- Latinsko-český slovník*. Voznice: LEDA. 2000. 576 s. ISBN 80-85927-82-9.
- LUTOVSKÝ, M. *Hroby předků: sonda do života a smrti dávných Slovanů*. 1996. Praha: Academia. 180 s. ISBN 80-200-0567-6.
- MAREK, P. *Církevní krize na počátku první Československé republiky (1918-1924)*. Brno: L. Marek. 2005. 335 s. ISBN 80-86263-57-6.
- MOODY, R.A. *Život po životě*. Praha: Knižní klub. 2010. 152 s. ISBN 978-80-242-2713-9.
- MOŽNÝ, I. *Moderní rodina (mýty a skutečnosti)*. Brno: Blok. 1990. 184 s. ISBN 80-7029-018-8.
- NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad. 2004. 413 s. ISBN 80-7021-397-3.
- NEKVASIL, J. *Pražská krematoria a pohřeb žehem vůbec*. Praha: České zemské ústředí obcí, měst a okresů v Praze. 1946. 139 s.
- NORA, P. Mezi pamětí a historií. In BENSA, A. *Politika paměti: Antologie francouzských společenských věd*. Praha: CEFRES, 1998, 194 s., ISBN 80-902196-3-2.
- NOZAR, K. *Pohřby do země a kremace*. Brno: Spolek Krematorium. 1931. 23 s.
- Ottova encyklopedie A-Ž*. Praha: Ottovo nakladatelství. 2001. 1144 s. ISBN 80-7360-014-5.
- Pohřební obřady*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství. 2001. 151 s. ISBN 80-7192-379-6.
- RABUŠIC, L. *Česká společnost stárne*. Brno: Masarykova univerzita. 1995. 192 s. ISBN 80-210-1155-6.
- SCRUTON, R. *Slovník politického myšlení*. Brno: Atlantis. 199. 188 s. ISBN 80-7108-184-1.
- STEJSKAL, D.; ŠEJVL, J. et al. *Pohřbívání a hřbitovy*. Praha: Wolters Kluwer Česká republika. 2011. 461 s. ISBN 978-80-7357-680-6.
- STRAUSS, A.; CORBINOVÁ, J. *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Boskovice: Albert. 1999. 228 s. ISBN 80-85834-60-X.
- SUK, J. *Labyrintem revoluce: aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha: Prostor. 2009. 507 s. ISBN 978-80-7260-219-3.
- SVOBODA, L. *Encyklopedie antiky*. Praha: Academia. 1973. 741 s.
- ŠUBRT, J. et al. *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: Teorie a výzkum*. Kolín: Nezávislé centrum pro studium politiky. 2010. 136 s. ISBN 978-80-86879-25-3.

- ULRICHOVÁ, M. *Různé tváře smrti: vybrané kapitoly z thanatologie*. Hradec Králové: Gaudeamus. 2009. 143 s. ISBN 978-80-7041-743-0.
- UNGER, J. *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie 9. Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.-16.století*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana. 2002. 151 s. ISBN 80-210-2849-1.
- VAN GENNEP, A. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. 1996. 201 s. ISBN 80-7106-178-6.
- VANĚK, M. et al. *Naslouchat hlasům paměti: teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. 2007. 224 s. ISBN 978-80-7285-089-1.
- VANĚK M.; MÜCKE, P. *Třetí strana trojúhelníku: teorie a praxe orální historie*. Praha: Fakulta humanitních studií UK v Praze, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. 2011. 293 s. ISBN 978-80-87398-11-1, 978-80-7285-145-4.
- ZDOBINSKÝ, S. et al. *Československá ústava: historie a současnost*. Praha: Svoboda. 1989. 97 s.

ČLÁNKY:

- Belgičtí hrobaři plánují splachovat mrtvolu. *Funeral Quartal*. 2010, č. 2, s. 36.
- GUILLEMIN, M.; GILLAM, L. Etika, reflexivita a „eticky důležité okamžiky“ ve výzkumu. *BIOGRAF*. 2004, č. 35, s. 11-31.
- KUSÁ, Z. Problém pravdivosti informací v životopisných rozprávaniach. *Genealogicko-heraldický Hlas*. 1995, roč. V, č. 2, s. 17-20.
- LENDEROVÁ, M. S pietou popel shrnouce... aneb kremace v Čechách. *Dějiny a současnost*. 2001, č. 23, s. 23-27.
- Poselství předaná balonkem. *Funeral Quartal*. 2010, č. 2, s. 11.
- SEALE, C. Kvalita v kvalitativním výzkumu. *BIOGRAF*. 2002, č. 27, s. 3-16.
- SCHÜTZE, F. Narativní interview ve studiích interakčního pole. *BIOGRAF*. 1999, č. 20, s. 33-51.
- Úhrady nákladů ze strany státu na pohřbení zemřelých za rok 2010 včetně vyhodnocení za období 2007 – 2010. *Funeral Quartal*. 2011, č. 1, s. 8.

DIPLOMOVÉ PRÁCE:

- MIKULÁŠEK, J. *Dějiny pohřbívání a kremační hnutí*. Olomouc: Univerzita Palackého. Cyrilometodějská teologická fakulta. 2003. 284 s. Diplomová práce.

ELEKTRONICKÉ ZDROJE:

Česká republika od roku 1989 v číslech: Vybrané demografické údaje. [online] Český statistický úřad. [cit. 30.8.2012] Dostupné z: <http://www.czso.cz>.

Havlův pohřeb bude nejspíš v pátek, rakev bude vystavena od pondělí [online]. idnes.cz, 18.12.2011 [cit. 26.7.2012]. Dostupné z: <http://zpravy.idnes.cz>.

Pohřeb: Václav Havel si zahrál v nejabsurdnějším dramatu hlavní roli [online]. denikreferendum.cz, 28.12.2011 [cit. 26.7.2012]. Dostupné z: <http://denikreferendum.cz>.

Poslední rozloučení s Havlem: zazní Requiem i chorál Svatý Václave [online]. idnes.cz, 22.12.2011 [cit. 26.7.2012]. Dostupné z: <http://idnes.cz>.

Rakev s Havlovými ostatky stojí na katafalku. Stovky politiků v sále přihlížejí [online]. ihned.cz, 21.12.2011 [cit. 26.7.2012]. Dostupné z: <http://zpravy.ihned.cz>.

Státní pohřeb Václava Havla [online]. cs.wikipedia.org [cit. 26.7.2012]. Dostupné z: <http://cs.wikipedia.org>.

Státní smutek za Havla bude tři dny, vláda ho chce uctít i zákonem [online]. idnes.cz, 19.12.2011 [cit. 26.7.2012]. Dostupné z: <http://zpravy.idnes.cz>.

Uhl nepřišel do katedrály. Havel nebyl křesťan, říká [online]. lidovky.cz, 23.12.2011 [cit. 26.7.2012]. Dostupné z: <http://lidovky.cz>.

Zemřel exprezident a dramatik Václav Havel, bylo mu 75 let [online]. idnes.cz, 18.12.2011 [cit. 26.7.2012]. Dostupné z: <http://zpravy.idnes.cz>.

ORÁLNÍ PRAMENY:

Rozhovor vedený s Janou Havránkovou, 2.7.2012

Rozhovor vedený s Evou Kařízkovou, 2.7.2012

Rozhovor vedený s Jiřím Chudobou, 2.7.2012

Rozhovor vedený s Davidem Stejskalem, hrobníkem, 2.7.2012

Rozhovor vedený s Evou Vondráškovou, 2.8.2012

Rozhovor vedený s Janem Vondráškem, 3.8.2012

Rozhovor vedený s Janou Vondráškovou, 3.8.2012